

OCJENE I PRIKAZI

V. G. Guzev: STAROOSMANSKI JAZYK Akademija nauk SSSR, Institut vostokovedenija, serija: Jazyki narodov Azii i Afriki, »Nauka«, Moskva, 1979, str. 95.

Serija *Jazyki narodov Azii i Afriki*, koju je 1959. godine pokrenuo Institut vostokovedenija AN SSSR, posvećena je opisu drevnih i savremenih jezika Azije i Afrike. Prva publikovana knjiga iz te serije je *Ahmerski jezik* N. V. Jušmanova (1959). Iza nje, u vremenskom rasponu dužem od 20 godina, slijedi veliki broj monografija posvećenih jezicima Indije, Pakistana, Cejlona, Nepala, zatim korejskom, japanskom, vijetnamskom, kineskom, bengalskom, sanskrtu, svahiliju, jezicima Indonezije, pamijskim i polinezijskim jezicima itd. Iz imponantnog broja ovih studija izdvojićemo nekolicinu naslova koji su za nas interesantni: *Tureckij jazyk* N. K. Dmitrieva (1960), *Sovremennyj persidskij jazyk* Ju. A. Rubinčika (1960), *Sovremennyj arabskij jazyk* G. Š. Šarbatova (1961), *Marokanski dialekt arabskoga jazyka* S. H. Kjamileva (1968), *Pozdnij srednearapskij jazyk XIII–XVIII vv.* V. V. Lebedeva (1977) i *Arabskie dialekty Magriba* (1963), čiji je autor Ju. N. Zavodskij.

Studija V. G. Guzeva posvećena je staroosmanskom jeziku koji, po genealoškoj klasifikaciji N. A. Baskakova, pripada ogusko-seldžučkoj podgrupi oguske grupe jezika. Guzev, kao i većina sovjetskih turkologa, termin *staroosmanski* uzima u uslovnom značenju, pošto se njime eksplicira samo jedna – osmanska epoha, uprkos činjenici da se staroosmanski jezik u svim svojim bitnim i samosvojnim elementima počeo formirati nešto ranije, u vrijeme anadolskih Seldžuka, iza kojih su ostali najstariji pisani spomenici osmansko-turske književnosti. Kao što se može vidjeti, Guzev ne samo da izbjegava termin *turski jezik seldžučke epohe* (Selçuklu devri Türkçesi) za period od 1299. godine, koja se uzima kao godina usanovljenja Osmanskog Carstva, nego i termin *stari anadolski turski jezik* (Eski Anadolu Türkçesi), budući da se njime jezik književnih spome-

nika 13. vijeka geografski ograničava isključivo na prostor Anadolije. Da bi otklonio moguće nedoumice, autor naznačuje da se pod terminom *staroosmanski jezik* podrazumijeva jezik književnih djela nastalih od početka 13. do sredine 15. vijeka, i sâm svjestan činjenice da se svaka sistematizacija i klasifikacija jezičkog, književnog ili historijskog kontinuiteta nameće kao nužan, ali i uslovan znanstveni postulat koji ne može imati apsolutnu vrijednost.

Istraživaču i znalcu osmansko-turskog jezika poznate su parcijalne i sintetičke studije o staroosmanskom jeziku, čiji su autori istaknuti turkolozi E. A. Grunina, T. Banguoglu, C. Brockelmann, H. J. Kissling, M. Mansuroglu, A. Zajczkowski, H. Vambéry i drugi. Međutim, gramatika V. G. Guzeva ima jednu osobenu crtu, po kojoj se razlikuje od prethodnih radova. Prihvatajući mišljenje J. Németha, po kojem je u osmanskom jeziku postojao dvojni jezički sistem: a) turski i b) arapsko-perzijski (koji je, kao poseban jezički sloj, na svim nivoima funkcionirao po osobenim pravilima), Guzev za predmet svoga istraživanja uzima *samo prvi* od spomenuta dva jezička sistema.¹ Na taj način on sav istraživački napor usmjerava na opisivanje staroosmanskog jezika *kao osnovnog ili primarnog sistema*, svjesno zapostavljajući sloj (ili sistem) arapsko-perzijskih jezičkih elemenata koji je, iako ne manje važan, de facto drugostepen, budući da je mogao egzistirati samo na organskom tkivu primarnog jezičkog sistema.

Studiju *Staroosmanski jazyk* čine sljedeće cjeline: 1. Uvod; 2. Fonologija; 3. Leksički sloj; 4. Morfologija; 5. Sintaksa; 6. Prilog koji predstavlja uzorak staroosmanskog teksta, transkripcije, rječnika, gramatičke analize i prijedora tog teksta; 7. Skraćeni i bibliografski list koji čini 75 publikovanih djela i 11 izvora, tj. staroosmanskih tekstova na ko-

1. J. Németh: Zur Kenntnis der Mischsprache (das doppelte Sprachsystem des Osmanischen). *Acta Linguistica Hung.* III. 1–2. Budapest, 1953, str. 153–199.

jima je vršena jezička analiza.

U *Uvodu* Guzev govori o porijeklu maloazijskih Turaka, njihovom etničkom sastavu, jezičkoj situaciji u predosmanskoj i osmanskoj epohi, staroosmanskom jeziku i pismu (str. 10–15). Značajno je što se Guzev dotiče i pitanja dijalekatske osnove staroosmanskog jezika, o čemu je relativno malo pisano. Staroosmanski jezik je, kako je već ranije primijećeno, amalgam jezika (dijalekata?) oguskih plemena koja su, pod vladarima seldžučke dinastije, osnovala državu na prostoru Male Azije. Međutim, Guzev ističe da sačuvani pisani spomenici potvrđuju da se staroosmanski jezik formirao na dvjema dijalekatskim osnovama: a) *zapadnoj*, koja obuhvaća gradove Konju, Kiršehir, Sivrihisar, Bolu, Kutahju, Ajdin i neke oblasti sjeverne Anadolije (savremene vilajete Kastamonu, Čankiri, Sinop); b) *istočnoj*, sa gradovima Erzurum, Kajseri, Erzindžan i Sivas. Jezik djela nastalih u istočnoj Anadoliji nosi elemente bliske savremenom azerbajdžanskom jeziku, kao i turskim jezicima Srednje Azije. To je razumljivo ako se ima u vidu činjenica da su jezici (dijalekti?) oguskih plemena, koja su se nastanila u Srednjoj Aziji i Azerbajdžanu, poslužili kao baza za formiranje turkmenskog i azerbajdžanskog jezika, koji također pripadaju oguskoj grupi jezika.

Izuzetan kvalitet ove studije u velikoj mjeri uslovljen je okolnošću da Guzev nije samo vrstan turkolog, nego ujedno i lingvista koji sve jezičke aspekte, a posebice fonetsko-fonološki aspekt staroosmanskog jezika, obrađuje na doista zavidnom znanstvenom nivou. Poznato je da turski jezici, kad su u pitanju zahtjevi koje suvremena lingvistika nameće, nisu na zadovoljavajući način i u dovoljnoj mjeri obrađeni. Ovo se naročito odnosi na njihov fonetsko-fonološki nivo, bez obzira na to da li se radi o sinhronijskim ili dijahronijskim istraživanjima. Istini za volju, postoji nekolicina tradicionalnih fonetika osmansko-turskog jezika, ali one djelomično zadovoljavaju potrebe. Po mišljenju Guzeva, prvu etapu u istraživanju osmanskih tekstova predstavlja utvrđivanje fonoloških vrijednosti turskih fonema i njihova deskripcija. Uporedo sa tim potrebno je ispitati u kojoj se mjeri arapsko-perzijska grafija odražavala na fonološki sistem turskog jezika. (Zbog toga autor klasifikuje staroosmanske foneme i na sljedeći način: one koje se uvijek bilježe jednoobrazno, odnosno foneme čije je bilježenje manje-više nejednoobrazno). To naročito vrijedi za konsonantske foneme, koje

Guzev prati u različitim pozicionim varijantama: 1. anlautu (inicijalna pozicija foneme); 2. auslautu (finalna pozicija foneme); 3. inlautu (medijalna pozicija foneme). Iz izloženog se vidi da Guzev ispituje fonološki nivo staroosmanskog jezika kroz paradigmatске i sintagmatske odnose fonema i kroz uspostavljanje fonemskih opozicija, opisujući na taj način sva irelevantna (alofonska) i relevantna (distinktivna) obilježja svake foneme posebice (str. 16–32).

U poglavlju *Morfologija* (str. 34–75) Guzev detaljno obrađuje sve morfološke kategorije staroosmanskog jezika: problem derivacija, imenice, pridjeve, zamjenice, priloge, brojeve, postpozicije, glagole, veznike i uzvike. Budući da se morfološki nivo jezika teško može odvojiti od sintaksičkog nivoa, Guzev izlaganje o funkcionalnim i semantičkim osobenostima svake forme ili kategorije ilustrira brojnim primjerima iz staroosmanskih tekstova sužavajući na taj način, svjesno, poglavlje o sintaksi na osnovne rečeničke tipove. Zbog toga morfologija zauzima najveći dio ove studije. Važno je istaći da autor, za razliku od drugih istraživača staroosmanskog jezika, opravdano razdvaja indikativne forme glagola od glagolskih formi koje su težile ka sistemu indikativnih, odnosno, finitnih glagolskih vremena, ali koje su, usljed stanovitih razloga o čijoj se prirodi ne može na ovome mjestu govoriti, ostale na fonu spomenutog sistema. To se odnosi na neke perifrastične forme glagola, particip intencionala-futura na *-(y)acak* i analitičke forme perfekta na *-(y)up dur(ur)* i konkretnog prezenta na *-(y)a, -(y)İ, -(y)u × durmak ili yorİmak–yorumak* (yürimek/yürümeek?). Mislimo da bi u ovu grupu trebalo uvrstiti i particip intencionala-futura na *-(y)ası*, što Guzev ne čini, čija nepotpuna paradigma, kolebanja u tipovima ličnih nastavaka i negativni oblik pomoću čestice *degül* nedvojbeno potvrđuju da se ni ova forma nije uspjela razviti u finitno glagolsko vrijeme u pravom smislu te riječi.

Kao sve ostale studije koje se bave jezičkom dijahronijom, i ovo djelo otvara neka pitanja i pruža odgovore koji nas, jednostavno kazano, ne moraju zadovoljiti. Neizvjesno je, naime, da li je riječ *karavul* derivirana pomoću deverbalnog sufiksa *-avul* (sic!),² kao što je nemoguće valjano argu-

2. Rekli bismo da se većina turkologa slaže u mišljenju da je riječ *karavul* nastala kon-

mentirati postavku da su u staroosmanskom jeziku postojale dvije uporedne paradigme optativa-futura na *-(y)a*: modalna i temporalna (str. 37, 59 i 64). Ipak, neuporedivo je veći broj problema za koje Guzev u svojoj odličnoj studiji nalazi odgovore koji ni u jednom momentu ne izazivaju sumnju ili nedoumice.

Staroosmanski jazyk V. G. Guzeva ima uočljive komparativne prednosti u odnosu na mnoge druge gramatike staroosmanskog i osmanskog jezika. Iako ostavlja po strani arapsko-perzijski jezički sloj koji se, kao takav, u velikoj mjeri može smatrati hibridnim,³ Guzev, analizirajući staroosmanski jezik kroz sve jezičke nivoe i iz svih relevantnih aspekata, uspijeva da izbjegne zamornu, *statičnu* deskripciju i taksativna nabranja koja su toliko prisutna u sličnim djelima ogromnog broja turskih autora. To je, čak i onda kad se radi o historijskoj gramatici, moglo poći za rukom samo izuzetnom turkologu i lingvisti.

E. Čaušević

TÜRK DILI EDEBIYATI ANSIKLOPEDISI (Devirler / Isimer / Eserler / Terimler), Dergâh Yayınları, İstanbul

U naučnoj literaturi često je konstatacija da je 18. stoljeće »veliki vijek enciklopedije«, prvenstveno kad je u pitanju evropska kulturna sfera. U tom stoljeću pojavile su se neke čuvene enciklopedije: *Hibnerova enciklopedija*, *Enciklopedija Efraima Čemberza*, *Cedlerova enciklopedija* i dr. Najznačajniji enciklopedijski pothvat ovoga stoljeća je *Francuska enciklopedija* u 33 tome, koja je, nakon kraćih prekida, završena 1762. go-

trakcijom 2. genitivne veze *kara kolu* (*karakolû, karakol, karakul, karagul, karavul*). Vidjeti šta o tome kaže Ş. Sami: »*Karakol ya karagul*: asl. türkçede *kol* asker mânâsına gelmekle siyah asker yâni gece askeri veya askerin siyah yani gecelik kolu ve bölümü demekdir. (Kâmûs-i Turkî, Ist. 1318. god, str. 1067.)

3. Konsultirati odličnu studiju E. Prokoscha »*Studien zur Gramatik des Osmanisch-Türkischen (unter besonderer Berücksichtigung des Vulgärosmanisch-Türkischen)*. Kalus Schwarz verlag, Freiburg, 1980.

dine. Iz ovoga perioda su ništa manje čuvena izdanja *Britanske enciklopedije* i Brokhausovog *Konverzacionog leksikona*.

Po prirodi stvari, enciklopedijska djelatnost uzima maha u 19. vijeku, u vrijeme utemeljenja i procvata mnogih znanosti. U tom periodu publikovan je veliki broj kapitalnih enciklopedija, od kojih su neke i danas značajne: u Engleskoj *Engleska enciklopedija*, *Čemberzova enciklopedija* i *Nelsonova enciklopedija*; u SAD *Američka enciklopedija*; u Francuskoj *Velika enciklopedija* i *Veliki univerzalni rječnik Larusa*; u Italiji *Nova italijanska enciklopedija* itd. U 19. vijeku se u mnogim zemljama pojavljuju prve enciklopedije.

Naše stoljeće, pored proširenih izdanj starih enciklopedija, donosi kapitalna izdanja među kojima se naročito izdvajaju *Američka enciklopedija*, *Velika sovjetska enciklopedija*, *Larus XX stoljeća* i *Francuska enciklopedija*, *Italijanska enciklopedija*, *Ilustrovana univerzalna evropskošpanska enciklopedija* i dr. U nas je prije II svjetskog rata najznačajnija publikacija ove vrste bila *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka* (1924–29), čiji je autor S. Stanojević. Poslije rata glavni napor ponio je Leksikografski zavod Jugoslavije koji je, pored niza stručnih enciklopedija, izdao *Opću enciklopediju* i *Enciklopediju Jugoslavije*.

U Turskoj je, kao i u većini zemalja, enciklopedijska djelatnost počela krajem 19. stoljeća. Neophodno je, međutim, napomenuti da su i ranije postojala neka djela enciklopedijske naravi, npr. čuveno bibliografsko djelo *Kaşf az-zunûn an asâmî l-kutub wa l-funûn* turskog naučnika Kâtiba Čelebija (1609–1657), koje je Flügel preveo na latinski jezik i štampao u Leipzigu u prvoj polovini 19. stoljeća, zatim neka djela o naukama i njihovoj klasifikaciji, te čuveni biografsko-bibliografski zbornici poznati pod imenom *şuarâ tezkireleri*. No, uprkos više nego obilglednoj enciklopedijskoj djelatnosti ranijih stoljeća, turska enciklopedistika, u pravom smislu te riječi, uzima puni zamah u prvoj polovini 20. stoljeća.

Već smo rekli da su posljednje dekade 19. stoljeća donijele prva enciklopedijska djela. Ovom prilikom posebice ističemo sljedeća: *Lûgat-i tarihiye ve coğrafya* A. Rifata (7 tomova, 1881–1882), *Kâmûs ül-a'lâm* Ş. Samija (6 tomova, 1889–1899), *Memâlik-i Osmâniyenin musavver târih ve coğrafya* lûgata A. Cevada (4 toma, 1895–1899) i *Si-*

cill-i Osmâni (4 toma, 1890–1893), bibliografsko djelo čiji je autor M. Süreyya. U prvom dekadama 20. stoljeća publikovana su još neka enciklopedijska djela (pretežno bibliografije i rječnici), od kojih je najpoznatije *Osmanlı müellifleri* B. M. Tahira (3 toma, 1914–1923, novo izdanje 1971–1975). Prvu opštu enciklopediju u Turskoj pokušao je izraditi Emrullah Efendi, koji je 1900. godine izdao prvi tom enciklopedije *Muhit ül-maârif*. Osim ovoga toma, koji djelomično obuhvaća slovo »A«, nije štampan niti jedan novi svezak spomenute enciklopedije. Najznačajnija od svih općih enciklopedija koje su se pojavile u Turskoj u prvoj polovini 20. stoljeća, nesumnjivo je *Hayat Ansiklopedisi* (9 tomova, 1932–1936), rađena prema enciklopediji *Compton's pictured encyclopedia*.

Ministarstvo za kulturu i prosvjetu Republike Turske (Millî Eğitim Bakanlığı) četrdesetih godina našeg stoljeća publikuje prvi tom *Islamske enciklopedije* (İslâm Ansiklopedisi), za koju je kao baza poslužila četiritomna *Enciklopedija islama* (Encyclopédie de L'islam), izdata u Leidenu na njemačkom, engleskom i francuskom jeziku (1908–1938). Publikovanje pojedinačnih svezaka ove enciklopedije još uvijek traje. Od 1943. godine Ministarstvo počinje sa izdavanjem još jedne enciklopedije: *Turske enciklopedije* (Türk Ansiklopedisi), čija su prva tri toma publikovana pod drugim imenom (İnönü Ansiklopedisi). Ni ova enciklopedija nije do sada kompletirana. Iz ovoga perioda spominjemo još jednu enciklopediju koja značajem i vrijednošću stoji na čelu turske enciklopedistike: *Enciklopediju umjetnosti* (Sanat Ansiklopedisi) C. E. Arsevena (5 tomova, 1943–1954). Šezdesetih, odnosno sedamdesetih godina u Republici Turskoj publikuje se na desetine općih i stručnih enciklopedija i enciklopedijskih rječnika.

Ovom prilikom želimo predstaviti *Enciklopediju turskog jezika i književnosti* (Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi – Devirler /İsimler/Eserler/Terimler), koja treba da bude publikovana u 7 tomova. Do sada je štampano ukupno pet: I (A–Büz) 1977, II (C–Edi) 1977, III (Edi–Hac) 1979, IV (Hac–Isl) 1981, V (Isl–Kur) 1982. godine. Na izradi ove enciklopedije bilo je angažirano preko 100 znanstvenika, među kojima i neka istaknuta imena: M. Kaplan, A. N. Tarlan, T. Banguoğlu, M. Çavuşoğlu, M. K. Bilgegil, S. Çağatay, N. Pekolcay, M. Ş. Ülkü-

taşir, M. Isen i dr. Enciklopedija će imati preko 15 000 natuknica kojima će biti obuhvaćena mnogo šira problematika nego što je to samim naslovom naznačeno.

Nedvojbeno je da izrada ovakve enciklopedije predstavlja znanstveni i izdavački pothvat. Jer enciklopedija ove vrste mora obuhvatiti dijahroni i sinhroni aspekt problematike koju obrađuje. U konkretnom slučaju, u pitanju je ogroman vremenski raspon od prvih spomenika turske pismenosti (8. st.) pa sve do naših dana, odnosno nepregledan geografski prostor od Azije i Afrike, do Anadolije i Balkana. Unutar ovih odrednica, koje se u svome horizontalnom (geografski prostor) i svome vertikalnom smjeru (vremenski kontinuitet) ukrštaju u jedan koordinatni sistem, trebalo je smjestiti relevantne podatke o svemu što je tokom nepunih 13. stoljeća nastajalo iz primarne ljudske potrebe da se govori, piše i zapisuje, a što obično, katkada nedovoljno obuhvatno, nazivamo jezikom i književnošću. Vjerovatno je zbog toga podnaslovom naznačeno da su enciklopedijom obuhvaćeni značajni periodi islamsko-turske civilizacije i kulture, imena onih koji su ostavili neki trag u tom dugom vremenskom trajanju, te njihova djela. Drugim riječima kazano, zamašnost pothvata razotkriva se pred nama u momentu kad prihvatimo činjenicu da tradicije i običaji, religijske i moralne norme, jezik, književnost i umjetnost predstavljaju najopštiju ljudsku djelatnost koju je vrlo teško (ili nemoguće) sagledati u svojoj obuhvatnosti i raznovrsnosti njenog manifestovanja. I pored toga, koliko je suditi prema publikovanim sveskama i tomovima, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* urađena je na način koji nudi i kvantitet informacije i kvalitet iza kojeg stoji ubjedljiv znanstveni dignitet.

Premda u naslovu stoji da se radi o enciklopediji turskog jezika (i književnosti), publikovane knjige obuhvataju i natuknice koje se tiču najznačajnijih turskih jezika na dijahronom i sinhronom planu. Naravno; u poniranju u historijsku evoluciju turskih jezika moralo se poći od staroturskog jezika (jezika orhonsko-jenisejskih natpisa i ujugurskih rukopisa) da bi se, preko turskih jezika srednjoturskog perioda, došlo do savremenih turskih jezika i njihovih dijalekata, odnosno do pitanja klasifikacije tih jezika prema porijeklu i geografskoj rasprostranjenosti. Posebna pažnja posvećana je razvojnim etapama osmansko-turskog jezika (staroosmanskom, os-

manskom, novoosmanskom i savremenom turskom jeziku). U svim slučajevima deskripcija spomenutih jezika i dijalekata obuhvata fonetsko-fonološki i morfološki nivo; sintaksički nivo je, kad su u pitanju drugi turski jezici, iz razloga koji su razumljivi turkologu, izostavljen. U enciklopediji je dato i oko 1000 termina iz opšte lingvistike i gramatike turskog jezika. Pored toga, obuhvaćena je i normativna gramatika osmansko-turskog jezika, te historijski razvoj pisma sa opširnim pregledom svih pisama, drevnih i savremenih, kojima su zapisani bezbrojni spomenici turske pismenosti.

Pregled književnosti također obuhvata vremenski raspon od prvih pisanih spomenika od naših dana. Naravno, rdi se o ogromnom materijalu koji se tiče tri velika razvojna perioda turske književnosti, ili, tačnije kazano, književnosti turskih naroda:

1. predislamske književnosti (8–12. str.);
2. islamske književnosti turskih naroda (13–19. str.);
3. savremene književnosti Republike Turske (20. str.).

Navodimo, ilustracije radi, da *Enciklopedija turskog jezika i književnosti* obuhvata: književne radove, forme i pravce; najčešće eksploatisane legende, motive i sadržaje; više od 5000 književnih termina i pojmova neopodnih za razumijevanje divanske, tasavvufske i savremene književnosti. Akcenat je na osmanskoj književnosti, odnosno, na književnosti Republike Turske. *Enciklopedijom* je obuhvaćeno preko 3000 imena divanske i tasavvufske književnosti, više od 1000 imena narodne (usmene) književnosti (ašik ve saz şairleri), oko 600 pjesnika i prozaista tanzimatske književnosti i književnosti Republike, te oko 2000 književnih djela (sadržaj, društveni kontekst, književno-estetska analiza). Neophodno je napomenuti i to da su u *Enciklopediji* obrađeni i čuveni naučnici, biografi i bibliografi, te osmanski hroničari i njihova djela. U svim slučajevima dati su bibliografsko-bibliografski podaci o piscu, te značajne monografije i studije o njegovom djelu.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi registruje i publikacije koje nisu od marginalnog značaja kad se pristupa istraživanju književne klime i društvenog konteksta koji neosporno ima, više ili manje, upliva na nju. U prvom redu mislimo na časopise i zbornike koji nisu prevashodno književni, ali koji, na posredan ili neposredan način, tretiraju fenomen književnog. *Enciklopedija* obrađuje

impozantan broj od 600 časopisa i, što je također vrlo značajno, preko 100 biblioteka.

Ovako koncipirana, *Enciklopedija turskog jezika i književnosti* popunjava izvjesnu prazninu koja se, i pored postojeće literature, znatno osjećala. Nama se čini da je naročito značajna za evropskog turkologa i orijentalistu koji katkada, koliko zbog nedostatka informacija toliko i zbog nedostupnosti nekih izvora, biva doveden u nedoumicu. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* značajno je djelo turske enciklopedistike o kome su, premda treba da se pojave još dva toma, već objavljeni prikazi i vrlo povoljne recenzije.

E. Čaušević

»LITTERATURE DE TURQUIE« *EUROPE* N° 655–656, novembar–decembar, 1983, Paris, 1983.

»Historija Turaka je jedan dugi hod, u bukvalnom smislu te riječi, koji započinje na granicama Kine da bi se završio na Orijentalnom Mediteranu.« Ovim riječima Nedim Gürsel, autor uvodnog teksta »Dugi hod turske literature«, otvara čitaocu panoramu nove turske književnosti kojoj je poznati francuski časopis *Europe* posvetio svoj posljednji broj. (Usput recimo da je ovaj časopis koji izlazi u Parizu, a čiji su osnivači između ostalog bili Lui Aragon, Elza Triole, Žan Kasu i Pol Eliar, posvetio svoje brojeve i jugoslovenskim književnostima, i ne tako davno književnosti Bosne i Hercegovine.) Ovaj novembarsko-decembarski broj ima za cilj da upozna francuskog, pa i evropskog čitaoca sa najnovijom turskom literaturom od osnivanja Republike Turske na ovamo, tj. od 1923. godine do danas, i sa njenim najizrazitijim predstavnicima poezije, novele i eseja. »Što se tiče stare turske književnosti (od 13. do 19. vijeka), ona je tako bogata i raznolika da se ne može iscrpsti ni mističnom poezijom velikog pjesnika Junusa Emrea, osnivača nacionalne književnosti, niti poezijom narodnih pjevača, niti osmanskim divanima, pa ni narativnim žanrom kao što su ep i pripovijetke,« kaže dalje u uvodu sastavljač ove antologije Nedim Gürsel, dajući zatim kratak pregled starije turske književnosti, naročito divanske poezije i poezije ašika.

Ovaj broj nosi naziv »Literatura Turske«, iako bi adekvatniji naziv za literaturu, koja je prikazana u njemu, bio sigurno »Turska literatura«, budući da u Turskoj žive i

neke nacionalne i etničke manjine, kao Kurdi npr., čija pismena riječ nije predstavljena u ovom broju.

Iza pomenutog uvodnog teksta o turskoj književnosti uopće, predstavljeni su najprije eseji. Bilo bi donekle netačno nazvati ih samo turskim esejima, nego radije esejima iz turkologije, jer se radi o esejima koji su posvećeni pitanjima turskog jezika i raznim pitanjima iz turske književnosti kao i pojedinim turskim piscima, a čiji su autori mahom turkolozzi, Turci ili Francuzi, koji žive i rade u Parizu. Mada na prvi pogled deplasiran, esej profesora Lui Bazena »Književni jezik u punoj mutaciji« javlja se u nizu drugih eseja gotovo kao neophodan, obavještavajući neupućenog čitaoca (ali pružajući dragocjene podatke i stručnjacima) o zakonima turskog jezičkog sistema, o njegovoj aglutinativnoj prirodi, bacajući akcenat na jezičku reformu za vrijeme Ataturka koja je pratila čitavu kulturnu reformu Turske kada ova zemlja raskida sa starim osmanskim nasljeđem i okreće se u kulturnom i civilizacijskom pogledu Zapada i njenim institucijama. Ova reforma se nije odrazila u književnosti samo u razvoju proze, naročito romana, nego i u jezičkom smislu prelaskom na latinično pismo i tendencijom ka stvaranju jednog novog idioma zvanog »öz türkçe« (čisti turski jezik) koji odbacuje iz turskog jezika sve leksičke, morfološke i sintaktičke uticaje arapskog i persijskog.

Nova turska literatura obilježena je tematikom vezanom za anadolsko selo, ali i djelima vezanim za grad, naročito Istanbul. U njoj se ističu i nekolicina književnih imena među kojima teoretičari, pa i autori ovog broja, izdvajaju prije svega »revolucionarnog« pjesnika Nazima Hikmeta i velikog pisca, »anadolske epopeje« kako je nazvan na Zapadu, Jašara Kemala. Stoga sastavljač ovog broja uvrštava neposredno poslije teksta o turskom jeziku kraći esej poznatog turskog esejiste Sabahatina Ejuboglua »naša Anadolija«. Etnolog Altan Gökalp piše o »Epskom značenju i savremenoj literaturi u Turskoj«, G. Dino o djelima Jašara Kemala, a N. Gürsel o poeziji Nazima Hikmeta, piscima o kojima je već toliko do danas napisano. Možda i nije neobično što među autorima eseja nema više Turaka iz Turske budući da ovaj žanr i danas zaostaje za drugim žanrovima u Turskoj. Izdvojimo ovdje jedan nekonvencionalan, originalan esej autora Abidin Dinoa. To je tekst »Istanbul i pjesni-

ci« koji je isto tako, a možda i više nego esej, lirski putopis i priča o Istanbulu, gotovo senzualan portret Istanbula dat kroz njegove pjesnike i neuobičajen bio-bibliografski portret istanbulskih pjesnika. »Primajući na sebe rizik da možda neke i šokiram, rekao bih da anatomija ovog grada koji se proteže na dvije obale u obliku poluotvorenih usana ima vaginalnu prirodu. Slane vijuge moreuza, jedna vrsta sporesti ovisna možda o nadolasku talasa sa Crnog mora (mora-materice) koji su tu došli da bi se prosuli zatim po Mramornom moru i onda dosegli Sporade (njihova etimologija nije slučajna), sačinjavaju jedan kontinuitet geografskih orgazama kojima ne vidim slične nigdje drugdje. To je fakat, Istanbul uznosi do senzualnog«, kaže Abidin Dino, poznatiji još kao turski slikar iz Pariza, inače autor vinjeta u ovom broju.

Među zastupljenim pjesnicima u ovoj panorami nove turske literature čitamo pjesme Jahja Kemala, Ahmeta Hasima, Nazima Hikmeta, Fazila Hüsnia Daglardže, i drugih, poredanih hronološkim redom, švo do A. Berhamoglua.

Od prozних pisaca tu su zastupljeni Sabahatin Ali, Sait Faik, Orhan Kemal, Jašar Kemal, Sevgi Sosjal, Erdal Oz, Ferit Edgü, i najmlađi Nedim Gürsel, s novelom posvećenom Istanbulu.

Politički opterećen čitalac rekao bi da su tu zastupljeni samo pisci »lijevo orijentisani«, a ljubitelji pripovijedaka i satiričnih tekstova Aziza Nesina biće možda razočarani što među poznatim imenima nema i ovog poznatog i možda najduhovitijeg pisca Turske, često osuđivanog zbog smjele kritike postojećeg turskog društva i politike.

Svaka panorama, ili antologija, ma kako bila ambiciozno zamišljena, ostaje ipak djelo subjektivnog i ličnog izbora i afiniteta. I bilo da se slažemo ili ne u potpunosti sa ponuđenim izborom, moramo ipak priznati da on daje vjernu sliku savremenih zbivanja u turskoj književnosti.

Prevode tekstova obavili su francuski prevodioci sa turskog jezika, mahom turkolozzi. Među tim prevodima ima i veoma uspješnih kao što su na primjer prevodi Anne-Marie Toscandi Plantier i Fransoa Žoržona. Oni su doprinijeli i da tekst originala bude prihvatljiviji za evropskog čitaoca.

Ime Nedima Gürsela se najviše javlja u ovom broju. Naravno, jer je on po svoj prilici i autor, iako to nigdje nije naznačeno.

J. Šamić

Georges Vajda et Yvette Sauvan, CATALOGUE DES MANUSCRITS ARABES. Deuxième partie. Manuscrits musulmans. Tome III. N°s 1121–1464. Paris, Bibliothèque Nationale, 1985. XVI × 327.

Nacionalna biblioteka u Parizu nastavlja rad na ponovnom izdavanju katalogâ arapskih rukopisa iz svog bogatog rukopisnog fonda. U ovoj seriji izdanja arapski rukopisi su podijeljeni na dva dijela: prvi dio su »kršćanski« rukopisi čiji je katalog štampan u dva sveska 1972–1974. godine (*Catalogue des manuscrits arabes. 1re partie: Manuscrits chrétiens, par G. Troupeau. Tome 1 (no^{os} 1–323). 1972. Tome 2 (manuscrits dispersés entre les n°s 780 et 6933. Index. 1974)*), a drugi dio su »muslimanski« rukopisi, od kojih je do sada objavljena jedna sveska prvog toma koji sadrži rukopise Kur'ana (*Tome I, Manuscrits du Coran par François Déroche, fasc. 1, 1983*), druga sveska je u štampi, te drugi tom (*Catalogue des manuscrits arabes. Deuxième partie. Manuscrits musulmans. Tome II. N°s 590–1120, par Georges Vajda et Yvette Sauvan, 1978*) i upravo objavljeni treći tom, nakon čega će se pojaviti kao tom IV indeks za prethodna dva toma (u štampi).

Treći tom kataloga, koji je sada pred nama, sadrži:

- *In Memoriam*, Georges Vajda 1908–1981 (str. VII)
- Predgovor (str. IX)
- Uvod (str. XI)
- Bibliografija (str. XIII–XV)
- Popis skraćena (str. XVI)
- Katalog (str. 1–327).

Početak knjige posvećen je uspomeni na preminulog profesora Georges Vajdu, jednog od autora ovog kataloga i velikog pregaoca na polju katalogizacije arapskih rukopisa u Nacionalnoj biblioteci. Prof. Vajda se obradom rukopisa počeo baviti još 1940. godine kada je formiran »arapski odsjek« u Institutu za istraživanje i istoriju tekstova, a 1953. godine objavio je *Popis arapskih muslimanskih rukopisa Nacionalne biblioteke*

(*Index général des manuscrits arabes musulmans de la Bibliothèque Nationale*). Od 1970. godine započeo je rad na pripremi za štampu katalogâ zajedno sa Mlle Yvette Sauvan, pa su kao rezultat te saradnje do sada izašla dva toma kataloga, a sigurno je da će i dalje predviđene knjige, njih skoro dvadeset, »nositi svjedočanstvo truda velikog naučnika i časnog čovjeka kakav je bio Georges Vajda« – kako to na kraju *In Memoriam-a* kaže M. Roger Pierrot, direktor Odsjeka za rukopise.

Predgovor nas podsjeća da su razlozi kojima se rukovodila Nacionalna biblioteka kod ponovnog angažovanja na izdavanju katalogâ arapskih rukopisa objašnjeni u već objavljenim knjigama kataloga, i da je ovaj tom, koji sadrži brojeve od 1121–1464, urađen po istom principu kao i prethodni. Indeksi za drugi i treći tom biće objedinjeni u jednu knjigu koja će predstavljati četvrti tom ove serije.

U *Uvodu* je istaknut izvjestan broj rukopisa koji se obrađuju u ovoj knjizi. Tekstovi nekih od njih su izdati i poznati naučnoj javnosti, dok pojedini »zaslužuju da istraživači posvete pažnju njihovom sadržaju«.

Katalog sadrži opis rukopisa od broja 1121 do 1464 i, kao što je već rečeno, urađen je po istim principima kao i prethodna knjiga istih autora. Iako katalog nije tematski nego hronološki raspoređen, i taj princip je prihvaćen od početka rada na ponovnom izdavanju katalogâ Nacionalne biblioteke, čitalac će, koristeći se »starim« katalogom de Slane-a uočiti da su rukopisi koji su obrađeni u ovoj knjizi uglavnom iz oblasti teologije: traktati o molitvi (1121–1162), molitve i dove (1163–1228), dogmatika (1229–1288), pouke i propovijedi (1289–1329), misticiizam (1330–1380), razne teološke teme (1381–1405), heterodokсна vjerovanja (1406–1451) i rasprave (1452–1464).

Kataloška obrada svakog rukopisa sastoji se iz dva dijela, bibliografskog i kodikološkog. Prvi dio sadrži ime autora i naslov djela – oboje dato u transkripciji, zatim početak i kraj rukopisa donesen arapskim pismom, broj folia ako se radi o više djela u jednom povezu i upute na kataloge i drugu korištenu literaturu. U drugom dijelu dat je formalni opis rukopisa, sa datumom prepisa ili samo oznakom stoljeća u kome je nastao, u zavisnosti od podataka koje daje sam rukopis, zatim o prepisivaču – ako je navedeno njegovo ime, o vrsti pisma, oznakama po-

glavlja, bilješkama i marginalijama, o porijeklu rukopisa, te eventualnim podacima o bivšim vlasnicima. Poslije toga dat je tzv. tehnički opis (papir, broj listova i njihov format, dimenzije pisanog teksta, podaci o povezu).

Podaci doneseni za svaki rukopis pokazuju da je mnogo truda uloženo u ovaj rad, da je korištena sva raspoloživa literatura relevantna za katalogizaciju rukopisa, ali i ovoga puta, kao i u prethodnoj knjizi (tom II istog kataloga) nema bar u najkraćim crtama navedene naučne oblasti u koju spada pojedini rukopis. Indeksi koji su u štampi to će, nadamo se, bar donekle ispraviti, ali smatramo da bi taj dodatni mali napor, da se uz naslov rukopisa stavi i oblast kojoj on pripada, imao višestruke koristi za čitaoca koji se služi ovim katalogom.

L. Gazić

Fazlur Rahman: »DUH ISLAMA« »Prosve-
ta«, Beograd 1983.

Posljednjih godina naglo je porastao interes za islam i islamski svijet općenito. Istražuju se najbitniji aspekti ovog područja. Stoga su brojna djela koja se tiskaju pod nazivom ISLAM. Razlozi tako intenzivnog interesa su višestruki: ekonomski, politički, općenito društveni i kulturno-civilizacijski. Pisci tih djela su većinom orijentalisti, ali je sve više djela čiji autori pripadaju islamskom kulturnom podneblju. Uslovno djela o islamu ili raznim aspektima islama mogu se svrstati u dvije skupine: kritička i apolozijska, tj. ona koja s nekog teorijskog ili ideolozijskog aspekta vrše kritičku procjenu islama ili pak djela koja sasvim nekritički, dakle u osnovi apolozijski, izlažu ono što je već izloženo u stotinama publikacija slične vrste i sličnih naslova.

Djelo Fazlur Rahmana »Duh islama«, koje je pred nama, ne pripada ni jednoj od ove dvije skupine. I upravo u tome je njegov značaj. U njemu je izvršeno izvjesno uravnoteženje između ova dva pristupa – između kritike i apologije.

Fazlur Rahman pripada intelektualnoj tradiciji kojoj je pečat dao još Iqbal – pjesnik i filozof koji je znatno uticao na tokove duhovnog razvitka ne samo u Pakistanu već i u čitavom islamskom svijetu. Iako pripada spomenutom intelektualnom krugu, Fazlur Rahman se svojom pronicljivošću, širinom

zavhata i smislom za sintezu izdvaja od takvih mislilaca kao što su Amer Ali, Mawdudi, Hamidullah i dr. Stoga nije slučajno da je već kao relativno mlad mislilac i prije objavljivanja ovog djela privukao pažnju i ubilježen u Šarifovoj *History of Muslim Philosophy* kao intelektualac od kojeg se mnogo očekuje. Sudeći po ovom djelu, on je ta nada i ispunio.

Sam sadržaj djela, čini se, bitno se ne razlikuje od većine knjiga koje su nastojale da u jednom zahvatu prikažu sve dimenzije islamske duhovnosti. Međutim, to u ovom slučaju može potpuno da zavara, jer se u Rahmanovoj knjizi nalaze analize u kojima se obazrivo i suptilno razmatra tkivo u koje ulaze Qur'an, tradicija, šerijat, teologija, filozofija, sufizam, modernizam itd.

Ni jedno djelo o islamu ne može a da već na samom početku ne ukaže na Muhammedovu misiju i njegov značaj. U većini se ponavljaju već dobro znane činjenice iz mekkanskog perioda i iz faze konstituiranja zajednice u Medini. Polazeći upravo od toga kao od nečega što je već dobro poznato, autor se koncentrira na najbitnija pitanja vezana za Muhammedovu djelatnost: društveni i politički preobražaj, suštinu, proroštva, značaj umme, odnos spram Jevreja i hrišćana itd., nastojeći da otkrije odrednice koje Muhammeda odvajaju od drugih proroka, a pri tome izbjegavajući naglaske na spoljnjim događajima iz njegove biografije. Stoga je autoru posebno stalo do unutrašnje geneze Muhammedovog duha, koja je odlučna za razumijevanje islama.

Obično kada se pomene Muhammed pomisli se na Qur'an i Fazlur Rahman i u ovom poglavlju unosi izvjesnu svježinu interpretacije ne opterećujući tekst brojnim citatima, već se usmjerava na neke bitne činjenice koje predstavljaju sponu između Muhammeda i Qur'ana. Pored ostalog, čitalac će u ovom dijelu knjige naići na vrlo zanimljiva i na izvjestan način moderna razmatranja o suštini otkrivanja, o prirodi dogme, o razumijevanju okolnosti na koje se odnose pojedini dijelovi Qur'ana itd. U tom pogledu najzanimljiviji je dio o otkrovenju. Autor s pravom primjećuje da islamska ortodoksija u toku čitavog srednjeg vijeka, zbog nedostatka određenog intelektualnog instrumentarija, nije bila u stanju da razriješiti problem otkrovenja. Jer, ortodoksija nije uspjela da spoji odvojenost i verbalni karakter otkrovenja i njegovu tijesnu povezanost sa radom i vjer-

skom ličnošću Proroka. Mada i sam Fazlur Rahman polazi od činjenice da je Qur'an bitno božanski, on ipak snažno ističe značaj Muhammedove ličnosti, pa je ta Božanska Riječ blisko povezana s najdubljim slojevima Prorokove ličnosti.

Drugi izvor islama, o kojem još uvijek postoji niz opreka, je hadis. Stoga ni Fazlur Rahman nije mogao izbjeći pitanje o autentičnosti hadisa o čemu će ponovo u drugom kontekstu raspravljati na kraju knjige. Ovdje je bitno napomenuti da autor uspostavlja sasvim jasan odnos između hadisa i sunne, stavljajući između njih znak jednakosti, jer »hadis je samo izvještaj i nešto teorijsko, dok je sunna taj isti izvještaj, ali tek kad stekne normativni kvalitet i postane praktični princip za muslimane.«

O hadisu se dugo i mnogo raspravljalo. O njemu je s jedne strane bilo napisano bezbroj komentara, a s druge strane bilo je nastojanja da se hadis potpuno odbaci kao neautentičan. Polazeći od stava da bi odbacivanjem hadisa odbacio i sam temelj historijske zasnovanosti Qur'ana, Fazlur Rahman predlaže jedan specifičan odnos hadisa u smislu respektiranja njegovog ethosa, ali i daljeg istraživanja koje bi uspostavilo čvršće veze između Muhammeda, sunne i samog hadisa.

Pored Qur'ana i hadisa, za ponašanje pojedinca i reguliranje odnosa u zajednici i zajednice s drugim društvenim grupacijama i institucijama, značajni su i neki drugi izvori koje autor pojedinačno analizira povezujući ih s glavnim školama zakona u islamu. To su idžma, kijas i idžtihad. On posebnu pažnju skreće upravo na ovaj posljednji koji se sastoji u individualnom naporu iznalaženja novih rješenja onih slučajeva i situacija za čiju kodifikaciju nema osnova u Qur'anu i hadisu.

Potom slijede analize dijalektičke teologije i teološko-filozofskih pravaca unutar teologije. Među tim pravcima svakako su najznačajniji mu'tazila, aš'arizam i maturidizam. Suprotnosti i borba među ovim pravcima davali su dugi niz godina osnovni ton duhovnom razvitku u islamu, reflektirajući se i na razvoj nauke i filozofije. Poglavlje o šerijatu se upravo velikim dijelom veže za kontroverze nastale unutar ovih škola.

Kada je riječ o filozofiji i njenom razvoju, čitalac ovdje ne može očekivati prikaz pojedinih filozofa i njihovih učenja, jer je čitav koncept djela utemeljen tako da se odnosi više na opće i bitno a ne na pojedinačno.

Tako autor smatra da je ova filozofija po svojoj sadržini helenistička ali da u konkretnoj svojoj strukturi nosi očita islamska obilježja. Malo je autora koji su tako jasno osjetili tragiku islamske filozofije i razloge njene nesrećne sudbine. Ova filozofija je imala svoj najviši izraz u Ibn Sinaovom sistemu koji zbog toga »što nije zadovoljio zahteve ortodoksije, sam nije dobio propusnicu za opstanak«. Tražeći uzroke sukoba između ortodoksije i filozofije, autor nas vraća na ona pitanja na kojima je aš'arizam preko al-Gazālīja potkopao temelje ovoj filozofiji i odlučio o njenoj daljoj sudbini.

Oštrina sukoba između filozofije i islamske ortodoksije je naročito došla do izražaja na pitanjima o vječnosti svijeta, te odnosa duhovnog i materijalnog. Stoga su filozofi bili prinudeni da postave problem odnosa religije i filozofije u čemu se posebno istakao Ibn Rušd koji je, prema brojnim ocjenama, uspio da odbrani filozofiju od al-Gazālījevih napada. Ipak, filozofija koju je uobličila jedna izvanredna grupa mislilaca u tom podneblju nije imala budućnosti. Osnovni razlog je u činjenici, i to s pravom primjećuje Fazlur Rahman, što je taj filozofski sistem bio opasan za islam i muslimane, jer da su bile do kraja dovedene konsekvence te filozofije, religija bi bila svedena na »neku vrstu predmeta duhovnog podsmeha«. Teologija prirode koju su zastupali filozofi, kaže autor, predstavljala je osnovnu prijetnju otkrovenjskom sadržaju islama. Stoga je filozofiji ostao sužen prostor sufizma i kelama. No, i pored tih ograničenja, filozofija nije mogla biti potpuno sputana, jer je uspijevala u svojoj aktivnosti čak i poslije al-Gazālīja, pa Fazlur Rahman insistira na temeljitijem proučavanju filozofskog mišljenja poslije al-Gazālīja. Jer, al-Gazālī nije uspio pokopati filozofiju iako je ona u svom daljem razvoju poprimila forme koje se znatno razlikuju od onih koje su njegovali al-Kindi, al-Fārābi, Ibn Sina i drugi.

Priroda islama kao religije, status Proroka u njemu, odnos filozofije i religije, a posebno teški i bremeniti društveno-politički uslovi, pogodovali su razvoju sufizma u kojem se znatno ispoljavao, a i danas izražava duh islama. Zato i Fazlur Rahman dolazi do zaključka da je uspon sufizma bio rezultat razvoja unutar intelektualnog i duhovnog života zajednice. Autor upravo razvoj sufizma, njegova usmjerenja, razlike i pretvaranje u pokret popularne religije dovodi u vezu s trendovima općeg duhovnog razvoja u isla-

mu, mada je i sufizam sa svoje strane znatno doprinio sklerotizaciji mišljenja, a često i potpunom duhovnom propadanju.

Kada je riječ o sektama u islamu, onda treba potpuno odbaciti svaku analogiju s drugim religijama, jer se u islamu sekte nisu stvarale na razlikama u dogmi ili doktrini. Prvu sektu u islamu predstavljali su haridžiti. Nastanak ove sekte prouzrokovan je političkim a ne religijskim razlozima. Riječ je o arbitraži na koju je pristao halifa Ali. S tom arbitražom nije se složila grupa njegovih sljedbenika. Oni su smatrali da je čovjek slobodan i odgovoran za svoja djela, da svaki musliman pa i »crni rob« može biti izabran za halifu. Naravno ovaj drugi stav izazvao je oštro protivljenje i islamske orotodsije i ši'ita, te su haridžiti u krvavim obračunima izgubili bitku već u ranim stoljećima islama. Danas ih ima vrlo malo.

Ipak, najznačajniji raskol je između ši'ita i sunnita, među kojima preoke traju do današnjih dana. Autor pored toga naročitu pažnju posvećuje unutrašnjoj razgradnji ši'izma i stvaranju njegovih podsekti. Razlike između ši'ita i sunnita su također više političke nego doktrinarno-religijske prirode. U osnovi stvaranja ši'izma je sukob između Alija i njegovih političkih protivnika Umajjada. Upravo insistiranje na Alijevom legalitetu stvorilo je ovu grupu koja će se u svom daljem razvoju sve više uobličavati u jedinstven i značajan religiozno-politički entitet. Vjersku razliku između sunnita i ši'ita sasvim jasno je odredio još Goldziher smatrajući sunnitski islam religijom idžma-e, a ši'itski islam religijom autoriteta. Sa stanovišta autoriteta ši'izam je razvio specifičnu profetologiju i imamologiju, te naročito gledanje na povijest.

Razmatrati sve aspekte duhovnog razvoja u islamu a ne upustiti se u opis i procjene obrazovnog sistema, bilo bi sasvim nedopustivo. Upravo se ovaj aspekt često zanemaruje u nizu studija o islamu. Fazlur Rahman mu daje pravo mjesto u svom djelu. Pored jasne deskripcije razvoja i strukture školskog sistema u islamu, autor značajnu pažnju posvećuje analizama programa, obrazovnim sadržajima i općenito onome što karakteriše ovaj sistem i što ga odvaja od načina obrazovanja u drugim dijelovima svijeta, a posebno od savremenog obrazovanja. Osnovni pečat školovanju i školskom sistemu davao je sam islam i tzv. islamske nauke. U njemu nije bio stvoren potreban prostor za filozofiju

i prirodne znanosti. Tek s Afganijem i Abduhom počinje jedan proces koji i u školski sistem unosi značajan preobražaj. Za ovaj sistem školovanja vezano je i stvaranje posebnog sloja, tj. islamske uleme koja je bila nosilac obrazovanja, a koja će u Osman-skom Carstvu u medresama doživjeti svoj vrhunac i pretvoriti se gotovo u kastu.

U jednoj rečenici Fazlur Rahman sažima svoj stav o starom sporu vezanom za ulogu medresa: »Sistem medresa, zasnovan u znatnoj meri na državnom pokroviteljstvu i državnoj kontroli, smatra se, uopšte uzev, uzrokom opadanja i stagnacije muslimanske učestalosti i obrazovanja. Ali je medresa sa svojim ograničenim nastavnim programom bila simptom a ne pravi uzrok ovog opadanja, iako je ona, naravno, ovekovečila i ubrzala intelektualnu stagnaciju.« Tragedija je bila upravo u tome što su medrese ispunjavale cjelokupni obrazovni prostor. »Sve ostalo znanje bilo je suvišno, štaviše i za osudu«, kaže Fazlur Rahman.

Sa stanovišta razumijevanja savremenih tokova u islamu najbitnija su posljednja tri poglavlja u kojima se najvećim dijelom raspravlja o modernističkim pokretima, ali se daju i prognoze daljeg razvoja. Upravo na ovim stranicama je došao do izražaja istinski smisao autora za sintezu i uočavanje onoga što je najbitnije u novijoj povijesti islama. Međutim, na ovim stranicama je i najviše mjesta koja traže veći kritički napor čitaoca nego u prethodnim poglavljima. Pored toga, ovdje ima i stavova koji ne bi izdržali ni malo strožiju naučnu kritiku. U tom pogledu je naročito neprihvatljiv njegov stav prema tzv. svjetovnjaštvu i materijalizmu, te naznačavanje daljih trendova razvoja islama izvan društveno-političkog i šireg kulturno-civilizacijskog konteksta.

Iz obilja djela o islamu, djelo »Duh islama«, F. Rahmana se izdvaja slijedećim karakteristikama:

— izvanrednom erudicijom autora koji se suvereno kreće u svim područjima i dimenzijama islama.

— Jasnom mjerom između smisla za analizu i sintetičkog duha koji provijava na svakoj stranici ove knjige.

— Cjelovitim zahvatom islama od njegovih početaka do danas, pružajući čitaocu informaciju na jednom znatno višem nivou nego što je to do sada bilo uobičajeno.

— Smjelošću u razbijanju nekih predrasuda stvorenih i u islamu i oko islama i na kraju,

— Ovo djelo od samog početka traži jedan uistinu aktivan i kritički stav čitaoca.

Iako se naš čitalac neće složiti s nizom stavova i zaključaka izvedenih u ovom djelu, ipak je njegov prvenstveni značaj upravo u tome što nam svoje viđenje islamskog svijeta i njegove duhovne povijesti pruža mislilac kojeg je odnjegovalo to područje i koji je stasao i razvijao se na islamskoj duhovnoj tradiciji. Stoga je, na izvjestan način, ovo djelo i dio samosvijesti islamskog svijeta.

H. Sušić

OSMANSKI IZVORI ZA ISTORIJATA NA DOBRUDŽA I SEVEROISTOČNA BĂLGARIJA Prevod i redakcija str. Dimitrov. Sofija 1981, 428 str. (Balgarska akademija na naukite)

Kadijski protokoli (kadi sicilleri) zbog svog značaja kao historijskih izvora odavno privlače pažnju osmanista. Djelo Str. Dimitrova sadrži 645 dokumenata iz dva siđžila kadije Hadžioğlu Pazardžika (danas Tolbuhin u sjeveroistočnoj Bugarskoj) iz 1739-1740 i 1787-1791. godine. Svi dokumenti su objavljeni u prevodu bez turskog teksta i faksimila osim nekoliko koji služe samo kao ilustracije.

Za našu osmanističku javnost ovaj rad je značajan zbog načina koji je autor odabrao za publikovanje kadijskih siđžila, jer kod nas tek predstoji objavljivanje siđžila koji se u velikom broju čuvaju u nekim institucijama, kao što su Arhiv Makedonije u Skopju, Gazi Husrev-begova biblioteka i Orijentalni institut u Sarajevu. Kod ovog, za izdavača inače uvijek neugodnog pitanja, S. D. se odlučio za cjelokupno objavljivanje svakog siđžila ne in extenso, nego u formi skraćenog prevoda. Na taj način su otpale brojne stereotipne formule koje se ponavljaju od dokumenta do dokumenta i koje opterećuju izdanje. Ovaj način, smatra s pravom autor, posebno je podesan za objavljivanje ogromnog broja turskih dokumenata iz 17. i 18. vijeka jer će tako istoričari najlakšim i najbržim putem doći do vrijednih historijskih izvora.

U svom kratkom ali veoma sadržajnom predgovoru izdavač ukazuje na probleme koje sadrže dokumenti, od kojih bismo izdvojili samo neke: položaj janičara u 18. v., pripreme Osmanskog Carstva za rat sa Rusijom i Austrijom i njihov odraz na kazu Hadžioğlu Pazardžik, a posebno na bugarsko stanovništvo, zatim problem gradske uprave u 18. v. i

uticaj ajana. U dokumentima koji sadrže popis sela u kadiluku Hadžioğlu Pazardžik pada u ići činjenica da svi nazivi sela, osim u tri slučaja, nose čisto turska imena.

Htjeli bismo posebno da istaknemo da napomenemo uz tekst prevedenih dokumenata prevazilazi nivo ovakvih izdanja. Radi orijentacije korisnika ovog izvora bilo bi svakako bolje da je u naslovu stajala još jedna mala dopuna »iz 18. vijeka«, koja bi ukazivala na period koji obuhvataju dokumenti. Neki brojevi koji stoje pored imena mjesta u indeksu geografskih naziva i koji se odnose na broj dokumenta ne odgovaraju navedenom broju; npr. Ruse (Rusčuk), str. 404: 316, 381, 605, 625; Černa voda, strana 406: 111, 432.

V. Bošković

Klaus Schwarz – Hars Kurio: DIF STIFTUNGEN DES OSMANISCHEN GROSSWESIRS KOĞA SINAN PASCHA (gest. 1596) in Uzungava/Bulgarien. Verlag Kl. Schwarz – Berlin, 1983, 81. str. (Islamkundliche Untersuchungen 80).

Ovo, po obimu ne veliko djelo upoznaje nas sa jednom od zadužbina Kodža Sinan-paše, jednog od najvećih državnika druge polovine 16. vijeka, koji je svoje zadužbine raspisao po raznim djelovima Osmanskog Carstva. Autori, u stvari, objavljuju vakuf-namu Kodža Sinan-paše, napisanu na arapskom jeziku, kojom je 1596. godine podigao zadužbinu (vakuf) u Uzundža ova (danas Uzundzovo, Bugarska). Za nas je djelo značajno iz dva razloga: 1) zbog načina kako je vakuf-nama objavljena i 2) zbog turske diplomatike.

1. Vakuf-nama je objavljena samo u faksimilu bez prevoda (str. 35-69). Ispred faksimila dolaze slijedeća poglavlja: kratka biografija ktitora (vakifa), opis dokumenta, popis vakufskih dobara koja se nalaze u raznim mjestima, izdaci za održavanje zadužbine i drugi primjerci vakufname; napomene uz arapski tekst dokumenta i bibliografija završavaju djelo.

Nama se čini da je ovo najbolji način objavljivanja osmanskih vakuf-nama jer ušteduje nepotrebne napore oko prevođenja stereotipnih dijelova koji nemaju nikakvog značaj za korisnika.

2. Konstatacija autora da tekst vakufname započinje pohvalom Proroku i isticanjem prolaznosti svega zemaljskog (str. 14)

zaslužuje malu ispravku i dopunu. I ova, kao i svaka vakuf-nama, započinje sa pohvalom Bogu (str. 37–38 do 9. reda) i Proroku (str. 38. red 10–11, str. 39 red 1–8), kako je to H. Kaleši utvrdio s pravom u svojoj diplomatskoj analizi vakufskih dokumenata. (H. Kaleši, Najstariji vakufski dokumenti u Jugoslaviji na arapskom jeziku. Priština 1972, str. 59.) On je ovaj dio nazvao »dužom invokacijom« (tamğid, tahmid). Dio koji govori o »prolaznosti svega zemaljskog« predstavlja, po mišljenju Kalešija, ekspoziciju, što se nama čini netačnim. Ovaj dio, po našem dubokom uvjerenju, predstavlja uopćeno obrazloženje, koje je u vizantijskoj i latinskoj diplomatiji poznato pod imenom *arenga*. (H. Fichtenau, Arenga – Spätantike und Mittelalter im Spiegel aus Urkundenformeln. Graz-Köln, 1957.) Osmanske vakufname, pisane bilo na arapskom bilo na turskom jeziku, su po našem mišljenju jedini osmanski dokumenti koji sadrže u sebi arengu. Jedan rad na temu arange u osmanskim vakufnamama, u kome bi bio izložen njen istorijski razvitak uz poređenje sa vizantijskom i latinskom arengom bio bi od posebnog interesa za nauku. Tu bi se, čini nam se, vidio uticaj koji je zapadna diplomatika (vizantijska i latinska) izvršila na islamsku, prije svega na osmansku diplomatiku.

Osim gore rečenog, ne bi trebalo zaobići još jedan momenat u ovoj vakuf-nami. Za razliku od vakufa Kodža Sinan-paše u Kačaniku, ovaj u Uzundzovu podignut je po naredbi sultana – činjenica koja potvrđuje već poznato shvatanje o postojanju jedne državne politike u podizanju gradskih naselja putem zadužbina. (A. Handžić, O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću. POF 25/1975 (1977), 133–169; kraća njemačka verzija: Ein Aspekt der Entstehungsgeschichte osmanischer Städte in Bosnien des 16. Jhs. Südost-Forschungen 37. 1978. 41–49.) Ono što se javlja kao zajednički elemenat za obje zadužbine Sinan-paše jeste sam izbor mjesta: obje su podignute na tješnacima, što ukazuje kako na vojno-strategijski tako i na privredno-komunikacioni aspekt kod osnivanja ovih zadužbina.

Na mjestu gdje se govori o Batočina-klanu (str. 5, nap. 7) nedostaje rad O. Zirojević, Carigradski drum od Beograda do Sofije (1459–1683). Zbornik Istorijskoj muzeja Srbije VII, 1970; Beograd, str. 107, 109–110, 155–156.) U bibliografiji nedostaje rad: V. Mutafčieva, Opis hassov velikog vezira

Sinan-paši. Vostočnie istočniki po istorii narodov jugo-vostočnoi i centraljnoi Evropi. Moskva 1964, 236–252.

Na kraju treba reći da, neovisno od naših primjedbi, rad Kl. Schwarz a i H. Kurioa ostaje kao vrijedan istorijski izvor za razna područja osmanistike (institucija vakufa, gradska naselja, prozopografija, diplomatika.)

V. Boškov

Aličić S. Ahmed, UREĐENJE BOSANSKOG EJALETA OD 1789. DO 1878. GODINE, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XI, Sarajevo 1983, 198. str.

Izdanja koja sadrže djela sa istorijskim naučnim dostignućima, zasnovanim najvećim dijelom na izvorima na turskom jeziku, kod nas su prilično rijetka. I ono radova što ima, uglavnom tretira pitanja iz ranijeg osmanskog perioda, XV do XVII stoljeće, a djela zasnovanih na turskoj arhivskoj građi u kojima se obrađuje istorija XIX stoljeća skoro da i nema. Ova knjiga, koja je pred nama, upravo zato što je nastala kao rezultat upornih istraživanja turske arhivske građe iz XVIII i XIX stoljeća, predstavlja značajan doprinos u izučavanju istorije Bosne i Hercegovine XIX stoljeća. Gledajući spisak korištenih neobjavljenih izvora vidi se da su korišteni i mnogobrojni i raznovrsni izvori iz tog perioda: razne vrste deftera (muhime, ahkam, šikajet, mukata, joklama), bogati fond Vilajetskog arhiva u Orijentalnom institutu u Sarajevu, zbirke sidžila, salname, listovi vilajeta Bosna, razni memoari, istorija Osmanskog Carstva ondašnjih autora itd.

Proučavanje reformi u Osmanskom Carstvu u istorijskoj literaturi dosta je prisutno. Međutim, takva djela odnose se većinom na pitanje reformi u Carstvu kao cjelini, bilo kroz cijeli period reformi, bilo u nekom određenom razdoblju tog procesa. Gotovo da nema radova koji se bave pitanjem reformi u ondašnjim pokrajinama Osmanskog Carstva, a pogotovo da se bave uređenjem vlasti u pokrajinama u tom periodu, mada se zna da su reforme, pored vojske, najviše zadirale upravo u pitanje uređenja cjelokupne uprave. Sve to je motivisalo autora da, kako sam kaže, pokuša na osnovu pristupačnih, objavljenih i neobjavljenih izvora i literature obraditi pitanje uređenja ejaleta Bosna u periodu od početka temeljitije reorganizacije i reformi, odnosno od 1789. godine do okupacije od strane Austro-Ugarske 1878. godine.

Iako rad ima više naslova i podnaslova, podijeljen je na dvije veće cjeline: prvo poglavlje obuhvata period od početka vladavine sultana Selima III 1789. godine do zavođenja sistema vilajeta u cijelom carstvu pa i u Bosni 1865/6. godine (str. 9–78) i drugo poglavlje od 1865/6. do 1878. godine (str. 78–159). Poslije toga slijedi jedan opći pogled na reforme i njihovo sprovođenje u Bosni, to je ustvari neka vrsta zaključka (str. 159–175), zatim rezime na engleskom jeziku (str. 177–190) i popis izvora i literature (str. 191–197).

U prvom dijelu su obrađene reforme sultana Selima III (1789–1807) i sultana Mahmuda II (1808–1839) koje predstavljaju pokušaje da se prvenstveno reorganizira postojeća ili obrazuje nova vojska i da se reorganiziraju, ukinu, zamijene ili reformiraju i stabiliziraju klasične ustanove osmanskog upravnog sistema. Zatim su obuhvaćene reforme u Bosni do 1839. godine, gdje se posebno ukazuje na činjenicu da su akcije sultana Selima III mimoišle Bosnu, a osnovne karakteristike akcija sultana Mahmuda II koje su se odrazile u Bosni jesu ukidanje janjičara i pretvaranje kapetanija i drugih upravnih jedinica u muselmluke, a kapetana i drugih lokalnih organa u državne činovnike-muselime. Slijedi dio knjige koji predstavlja osnovnu temu djela, a to je upravna organizacija bosanskog ejaleta do 1839. godine. Tu je obrađena institucija bosanskog Divana sa njegovim uredima i činovnicima, kao i sa poreskim i carinskim službenicima. Također je obrađeno upravno uređenje live ili sandžaka sa posebnim osvrtom na sandžakbegov dvor i na divan ili zbor sandžakbegov. Kako je u vezi sa upravnim uređenjem ejaleta neposredno povezano pitanje organizacije sudstva, to je obrađeno i sudstvo i njegova organizacija, gdje je dat pregled djelokruga rada kadija i glavnih akata koje su oni izdavali i upisivali u svoje protokole (sidžile).

Jedan od prelomnih događaja ovog vremena je bio izdavanje poznatog carskog dekreta iz 1839. godine, poznat u nauci kao Hatt-i šerif od Gülhane, o čemu autor daje iscrpna obavještenja, a posebno o načinu njegove primjene u Bosni, što, poslije bezuspješnih pokušaja Porta nije mogla riješiti mirnim putem, nego se odlučila da to nametne silom. Tu misiju je Porta povjerila svome oprobanom maršalu Omer-paši Latasu. Posebno su obrađene posljedice akcije Latasa u Bosni, a ovdje je važno istaći da je to učinjeno na

osnovu mnoštva sačuvanog arhivskog materijala u raznim arhivima koji ima prvorazrednu vrijednost, a među tim dokumentima ima i veći broj onih koji su potekli izravno od Omer-paše. Tako je autor bio u mogućnosti pružiti nove podatke o akciji Omer-paše Latasa u Bosni.

Prvo poglavlje knjige se završava izlaganjem o izdavanju novog fermana o reformama koji potvrđuje i proširuje načela Hatt-i šerifa od Gülhane iz 1839. godine, a taj je ferman poznat kao Hatt-i humajun od 1856. godine.

U drugom poglavlju dat je pregled uređenja bosanskog vilajeta od 1865. do 1878. godine. Prikazano je opće stanje Carstva šezdesetih godina XIX stoljeća i prilika koje su dovele do izdavanja Uredbe o organizaciji vilajeta koja je zakonsku snagu dobila u decembru 1864. godine kada ju je potpisao sultan, a osnovna karakteristika te Uredbe je bila da se prema novoj upravnoj organizaciji Osmansko Carstvo dijelilo na vilajete. Ova je Uredba najprije eksperimentalno primijenjena u dunavskom vilajetu, da bi na Porti bilo ocijenjeno da je eksperiment uspio, pa je 13. maja 1865. godine izdat carski ferman kojim se naređuje da se i u Bosni primjenjuje nova Uredba i da se bosanski ejalet pretvori u bosanski vilajet.

Slijedi pregled organizacije uprave u vilajetu, a zatim i u njegovim manjim jedinicama. U okviru izlaganja o organizaciji centralne uprave u vilajetu donesen je pregled rada i funkcionisanja svih vilajetskih organa: valija, pomoćnik valije, defterdar (financijska uprava), ured za korespondenciju, načelnik za vanjske poslove, načelnik za javne poslove, katastarska uprava, referat za statistiku, vakufska uprava, organizacija javne bezbiječnosti, a zatim i pregled rada vilajetskih vijeća: upravno vijeće i opće vilajetsko vijeće ili vilajetska skupština.

Nakon toga, na isti način je prikazano upravno uređenje sandžaka ili live, najveće administrativne jedinice vilajeta, na čijem je čelu stajao mutesarif, za razliku od ranijeg naziva sandžakbeg. Kancelarije sandžaka su bile slijedeće: financijska uprava live, ured za korespondenciju, upravno vijeće live, katastarska uprava, uprava vakufa i imovine siročadi, uprava poljoprivrednih zaklada, uprava žandarmerije, uprava telegrafa (pošte), uprava škola i komunalna uprava. Prema novoj upravnoj podjeli bosanskih vilajet se dijelilo na sedam sandžaka: Sarajevo, Trav-

nik, Bihać, Banjaluka, Zvornik sa sjedištem u Donjoj Tuzli, Novi Pazar sa sjedištem u Sjenici i Hercegovina sa sjedištem u Mostaru.

Sandžaci su se dijelili na manja upravna područja kaze ili kadiluke, što nisu bila područja koja su spadala samo u jurisdikciju kadije, nego su u njima postojali i civilni organi uprave. Ovdje je data podjela navedenih sedam sandžaka na kadiluke, a zatim i pregled rada i funkcionisanja upravnog vijeća kaze.

Najmanje administrativne jedinice bile su nahije u kojima je uprava realizirana kroz nahijska vijeća. Prema ranije spomenutoj Uredbi morala se i u svim selima obrazovati seoska uprava sa muhtarima na čelu, a sela su imala i svoja seoska vijeća.

Na kraju je dat pregled o organizaciji sudstva i načinu rada sudova u Bosni poslije Tanzimata, kao i organizacija vojske u bosanskom ejaletu.

U zaključku prikaza ove knjige može se reći da smo dobili djelo koje pruža vrijedan doprinos izučavanju istorije Bosne i Hercegovine XIX stoljeća, djelo zasnovano na mnogim, do sada neizučavanim istorijskim izvorima što je doprinijelo tome da ono pruži dosta novih podataka, pa ga stoga preporučujemo čitaocu.

F. Dž. Spaho

Divna Đurić-Zamolo, BEOGRAD KAO ORIJENTALNA VAROŠ POD TURCIMA 1521–1867. Muzej grada Beograda, Beograd 1977.

Beograd je, nesumnjivo, grad o kome se mnogo pisalo i o kojem će se još mnogo pisati. U toj obimnoj literaturi koja se odnosi na njegovu prošlost i sadašnjost vidno mjesto zauzima knjiga *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521–1867* autorke Divne Đurić-Zamolo. Stavljajući sebi u zadatak da ispita i obradi arhitekturu i urbani razvoj ovog grada u periodu od 1521. do 1867. godine, autorka se hrabro upustila u istraživanja koja su zahtijevala mukotrpan rad, ali koja su rezultirala iscrpnom i veoma kvalitetnom studijom.

Odmah u predgovoru ona je navela sve glavne teškoće sa kojima se susrela, što je i logično, jer nije sačuvana urbana struktura grada niti arhitektonski objekti. Škrtoš do-

kumentacije posmatranog perioda i njena hronološka nepovezanost predstavljala je teškoću i onim autorima koji su pokušavali ranije da se bave ovom temom, što je D. Đurić-Zamolo naglasila, citirajući izvore iz kojih je crpila građu.

Kako je objasnila u predgovoru, prilikom obrade prikupljene građe, autorka je pristupila sistematizaciji i grupisanju podataka, redajući eksplicirane objekte poput mozaika po određenom sistemu u kojem su važnu ulogu igrali vremensko nastojanje, funkcija, namjena i ubikacija. Objekti su svojom izgradnjom i postojanjem činili urbanu sliku varoši kroz periode u vremenu od 1521. do 1867. godine, što je predstavljalo bazis za dalja istraživanja.

Pored uvoda i bogatih ilustracija, tekstualna građa je podijeljena u dva osnovna dijela. Prvi dio obrađuje arhitektonsku djelatnost, a razvrstan je u pet glava s tim što svaka glava ima svoje naslove i podnaslove po objektima i njihovoj namjeni.

Da bi postepeno čitaoca uvela u suštinu studije, uvod prve glave posvećen je kratkoj istoriji i razlučen je na naslove; *Islamska arhitektura do pojave Osmanlija i Osmanlijska arhitektura*, da bi opet ova potonja bila obrađena u podnaslovima; *Istorija, Projektovanje i izvođenje građevinskih radova i Provincijska arhitektura u jugoslavenskim zemljama*. Nadalje, u glavi dva, građa se odnosi na *sakralne objekte*, a u tom dijelu su obrađene *džamije, tekije i turbeta*, zatim na privredne objekte; *bezistane, karavansaraje i hanove; drštvene i konačno na komunalne objekte*. Glava tri je posvećena *stambenim objektima*, zatim glava četiri *fortifikacionim objektima* da bi u glavi pet analizirano rečeno. Na kraju su donešeni određeni zaključci.

Svaki pojedinačni objekat bio je predmet posmatranja kroz svoju istoriju i svoju arhitekturu. Na ovaj način obrađeni su svi objekti i sva građa koja se odnosi na njihovu istoriju, gradnju, namjenu i drugo. Pomenuti objekti su podvrgnuti jedinstvenoj analizi po periodima nastajanja i izvorima u kojima su podaci o njima. Na kraju obrade džamija, na veoma interesantan način između ostalog analizirani su, putopis *Evlje Čelebije, Gumpov plan, turski pisani izvori i drugi izvori*. Tako su obrađene i *tekije i turbeta*.

Dolaskom Turaka, privredni život Beograda postaje življi i važniji. Kako je Beograd bio lociran na važnim putevima, u njemu je trgovina, kao jedna od značajnih privred-

nih grana turske države bitno uticala na razvoj varoši i izgradnju potrebnih objekata: *bezistana, karavansaraja, hanova, magaza i daira te zanatskih i drugih objekata.*

Pod društvenim objektima ovdje su obrađene *carinarnice, sudska palata, menzihane i zgrada tahmisa.* Od vojnih objekata obrađene su *kasarne, magacini i radionice oružja, vojni magacin hrane i vojnička kuhinja.* Pod prosvjetnim objektima obrađene su *medrese i mektebi,* a pod zdravstveno-socijalnim objektima *bolnice i imareti.*

Od komunalnih objekata obrađeni su *hamami, vodovod, česme, šadrvani, sebilji, mostovi i groblja.*

Kao i predhodne, glava tri, u kojoj su obrađeni stambeni objekti, započinje veoma lijepim uvodom u kome su iznesene glavne karakteristike orijentalne stambene kuće. Tako je uvod podijeljen u tri dijela: *Islamska stambena arhitektura, Stambena arhitektura u Srbiji, i Beogradska stambena arhitektura.* Prema namjeni i drugim karakteristikama, metodom autora, obrađeni su: *saraji, konaci, kiosci i kuće* za koje se moglo doći do podataka.

Geografski položaj Beograda uslovio je izgradnju utvrda i tvrđave još u rimskom periodu. Većina naselja posmatranog perioda razvijala su se oko tvrđave i utvrda, nešto iz potrebe posluživanja posade tvrđave, a jednim dijelom iz razloga sigurnosti u nemirnim vremenima kakva su tada bila. Naselja su bila osiguravana zidinama, pa je glava četiri posvećena fortifikacionim objektima (*tvrđavi, utvrđenju oko varoši i gradskim kapijama*).

Zaključci o građi obrađenoj u prethodnim glavama iznijeti su u glavi pet, pod naslovom *Opšte karakteristike beogradske arhitekture pod Turcima.* Nakon kratkog uvoda analiza je sačinjena posmatranjem dva vremenska perioda i to period od 1521. do 1688. i period od 1739. do 1867. godine. Na kraju glave pet dati su podaci o beogradskim graditeljima tog vremena.

Drugi dio pod naslovom *Urbanistički razvoj* započinje glavom jedan. Ona je uvod u građu i u njoj su iznijeta sva potrebna objašnjenja da bi čitalac bio upućen u ono što je rečeno u narednim glavama. To su naslovi *Urbanistički razvoj do 1521. godine, to jest do pada Beograda pod Turke, i Pad Beograda pod Turke i uvođenje novog sistema,* u kojima su objašnjene novine koje Turci donose srednjovjekovnom Beogradu u

političkom, društvenom i pravnom pogledu. Te novine su uslovile formiranje Beograda kao orijentalne varoši.

Period od 1521. do 1688. godine predstavlja polaznu liniju u razvoju Beograda od pograničnog utvrđenja do varoši i jakog trgovačkog i privrednog centra. Naime, u periodu od 1521. do 1541. Turci su veću pažnju posvetili tvrđavi, jer im je Beograd služio kao odskočna tačka za dalja osvajanja. Ali uporedo s tim počeli su transformisati naselje u oblik orijentalne varoši.

Po zauzimanju bilo kojeg naselja Turci bi gradili sakralne i javne objekte oko kojih je kasnije nastajala *čaršija,* centar trgovine. U periodu stalnih ratovanja stambeni objekti su građeni u svojoj potpunoj intimi a o tome se u čitavoj stambenoj strukturi vodilo računa. Ulice koje su u mahalama nastajale bile su uglavnom uski, krivudavi sokaci između visokim zidom opasanih kuća. Ovom pitanju posvećena je glava jedan ove radnje.

Poslije pada Budima 1541. godine, Beograd za Turke postaje manje važno strateško mjesto, smanjuje se posada tvrđave, pa on postaje u relativno mirnim vremenima važna orijentalna varoš. Koristeći turske popise, putopise i drugu građu u glavi dva slijedi iscrpna analiza varoši u urbanom smislu. Sada su predmet razmatranja *kompleksi malih urbanih cjelina* formiranih oko javnih građevina nastalih institucijom *vakufa.* To su kompleksi *Mehmed-paše Jahjapašića, Bajrambegov kompleks, Ejnehanbegov kompleks, sa svim drugim urbanim sadržajima.*

Poslije bitke kod Lefanta nastupa period slabljenja i propadanja tursko-osmanske države. Tada nastaju burna i nemirna vremena za Beograd. Godine 1688., Beograd biva osvojen od austrijske vojske i u sastavu austrijske države ostaje oko dvadeset godina.

Kako je rečeno u glavi tri, Austrijanci nisu mogli nešto bitno izmijeniti u razrušenom Beogradu za ovo kratko vrijeme. On ponovo pada u turske ruke, da bi potom nanovo promijenio na kratko gospodara - Austrijance, te da bi beogradskim mirom opet postao turski 1739. godine. U daljem periodu Beograd mijenja gospodare i dobiva ponovo Austrijance, pa Turke da bi nakon prvog srpskog ustanka postao srpski. Nakon 1813. godine ponovo postaje turski da bi nakon drugog srpskog ustanka postao konačno srpski. U ovim nesigurnim vremenima nije se mnogo gradilo, varoš je bila sve više rušena.

Sliku Beograda u periodu od 1864. do 1867. godine, možemo spoznati iz opisa kojeg je dao Emilijan Josimović što je u ovoj radnji i navedeno i citirano.

Studija se završava glavom pet, pod naslovom *Tragovi orijentalnog Beograda na urbanoj strukturi današnjeg grada*.

Pored veoma sredenog teksta, knjiga obiluje brojnim ilustracijama, skicama i crtežima u koje je autorka uložila mnogo truda.

Ovaj sažeti prikaz knjige nije u stanju da istakne svu važnost koju knjiga zauzima kako u istoriji grada Beograda tako i u nacionalnoj istoriji i dalje. Davati ocjenu ove studije je nepotrebno, jer su je izrekli najeminentniji: akademik dr. Jahijel Finčić, akademik dr. Nedim Filipović, akademik dr. Muhamed Kadić, akademik Husref Redžić i arhitekta Džemal Čelić, članovi komisije pred kojom je Divna Đurić-Zamolo odbranila ovu doktorsku disertaciju.

M. Selmanović

Hajrudin Čurić, MUSLIMANSKO ŠKOLSTVO U BOSNI I HERCEGOVINI DO 1981. GODINE. Izdanje: Veselin Masleša, Sarajevo, 1983.

Kulturna historija Bosne i Hercegovine općenito je nedovoljno i nesistematično istražena, a posebno se jasno ukazuju praznine kada je u pitanju razdoblje osmanske vlasti. Očito je da su neujednačeno proučena različita područja kulturne povijesti u osmanskom razdoblju: obrazovanje, literatura, graditeljstvo, kultura stanovanja i drugo. Stoga raduje pojava svakog djela iz ove oblasti ako ono omogućava bolji uvid u ovu široku i složenu problematiku. Problem školstva je, reklo bi se, posebno zanimljiv jer u sistemu obrazovanja treba tražiti objašnjenja za nivo kulture u svim njenim segmentima. Kako je Dr Hajrudin Čurić, autor knjige *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine* još 1965. godine objavio studiju o muslimanskom školstvu od 1800. do 1878. godine, ne malo nas je obradovalo saznanje da je sada svoje interesovanje usmjerio na školstvo Muslimana u čitavom periodu osmanske i austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini, te da je ispunio vidnu prazninu u dosadašnjem proučavanju kulturne povijesti Bosne i Hercegovine.

Nažalost, daleko smo od toga da rezultatima budemo zadovoljni.

Sadržaj knjige obuhvata slijedeća poglavlja:

I Uvodna riječ (str. 7–8),

II Osvrt na muslimansko školstvo od prvih početaka do XIX vijeka (str. 9–28),

III Muslimansko školstvo u XIX vijeku do austrougarske okupacije (str. 29–188). (Ovo poglavlje sadrži posebna razmatranja o mektebima, medresama, ruždijama i specijalnim školama u Sarajevu kao i statističke podatke od 1867–1877),

IV Muslimansko školstvo u periodu austrougarske okupacije (str. 189–286),

V Zaključno razmatranje (str. 287–306),

VI Izvori i literatura (str. 305–324),

VII Rezime na engleskom jeziku – Summary (str. 325–328),

VII Registar ličnih imena (str. 329–340), i

IX Registar geografskih i lokalnih naziva (str. 341–348).

Prvo što treba istaći jeste da sam naslov knjige, kako će se vidjeti, nije u skladu sa njenim sadržajem. Naime, već u poglavlju *Osvrt na muslimansko školstvo od prvih početaka do XIX vijeka*, predstavljeno je na dvadeset strana obrazovanje u islamskom svijetu od pojave islama do školstva u Bosni i Hercegovini. Očekivalo bi se da je autor, na osnovi osmanskih izvora, proširio svoja istraživanja na cio period koji se obrađuje, a umjesto toga kompilira se iz skromnih i općepoznatih izvora i zastarjele literature kao što su novinski članci Hamdije Mulića, Dragutina Kudliča, Muhameda Dizdara i dr. U okviru čitavog ovog poglavlja, koji je sam po sebi štur, dobijamo podatke na tri strane (19–21) o mektebima i medresama u Bosni i Hercegovini u vrijeme kada je Evlija Čelebi prolazio ovim krajevima. Zaista malo da bi se popunila tri i po stoljeća (sredina XV do kraja XVIII) i dao makar skroman prikaz obrazovanja Muslimana u Bosni i Hercegovini te da bi knjiga mogla opravdati naslov koji nosi. Dakle, brojni orijentalni izvori poput sidžila, vakufnama, popisa stanovništva – izuzev Putopisa Evlije Čelebi koji je odavno preveden i dostupan našoj javnosti, koji su mogli pružiti važne podatke za ovu studiju, ostali su autoru, a time i široj javnosti, posve nepoznati. Jasno je onda da će i slika o muslimanskom školstvu u jednom dugom razdoblju osmanske vlasti – koja se ne zasniva

na uvidu u relevantne izvore – biti krnja, iskrivljena i nepotpuna. Nameće se zapravo zaključak da u situaciji kada nisu obavljene predradnje koje bi omogućile izradu sinteze – autor koji nije spreman ostvariti vlastiti uvid u osmanske izvore i ne može valjano obraditi jednu ovakvu temu.

Iz nedovoljnog poznavanja izvora i literature te odsustva konsekvantne dijalektičke metode, autor pada u grešku pa donosi generalne ocjene poput ove: »... Mektebi i medrese, ukoliko se osnivaju, žive i rade zahvaljujući svojim kitorima, koji za njihovo održavanje zavještaju dijelove svoga imanja. Nastava u njima svodi se na vjersko vaspitanje i obrazovanje. Učenje napamet iz udžbenika, koji su s metodske strane slabo pisani na turskom, arapskom i perzijskom jeziku i koji se decenijama nisu mijenjali, oduzimalo je mnogo vremena, zbog čega je školovanje trajalo niz godina«. (str. 22).

Sasvim je jasno da je obrazovanje u Osmanskom Carstvu, kao i u svakom drugom feudalnom društvu, bilo prije svega u funkciji teološke naobrazbe. Međutim, kod H. Čurčića se u pojednostavljivanju do krajnosti ove činjenice ide dotle da se može razumjeti da se obrazovanje kod nas svodilo isključivo na učenje vjerskih dogmi. Ako bi se prihvatio ovakav stav autora, onda se nužno nameću slijedeća pitanja:

Ako je obrazovanje bilo isključivo vjersko, na čemu autor na više mjesta insistira, gdje su se izučavali predmeti kao što su gramatika, stilistika, retorika, metrika, logika, elementi prava itd.?

Dalje, odakle tako brojni rukopisi, a posebno udžbenici, iz gore navedenih oblasti, a zatim iz medicine, matematike, astronomije, astrologije itd. u našim rukopisnim zbirkama, koji sadrže podatke o tome ko ih je koristio i u kakvu svrhu?

Kako su se obrazovali brojni pisci i pjesnici koji nisu odlazili u Carigrad, ili oni koji su u Carigrad dolazili kao već afirmisani stvaraoci?

Da li su doista udžbenici s metodske strane bili slabo pisani? Ovaj stav u potpunosti opovrgavaju najnovija istraživanja i literatura o tom pitanju. Kao primjer možemo navesti samo izvanredno i sistematično, na dobrom arapskom jeziku napisani *Kafijin kompendijum iz logike*, Hasana Kafije Pruščaka (1544-1615), udžbenik napisan za potrebe njegovih učenika (Hasan Kafija Pruščak, *Izabrani spisi*, Sarajevo, 1983, str. 21–27 i 61–85).

Stav autora o pitanju dužine školovanja je također problematičan. Naime, školovanje se moglo, zavisno od sposobnosti i zainteresiranosti učenika, kao i drugih faktora, završiti ranije ili kasnije. Ono nije bilo uvjetovano vremenom pohađanja nastave, nego sticanjem određenog kvantuma znanja; tako se dešavalo da su neki učenici u relativno kratkom periodu završili kompletno obrazovanje uključivši i najviši stepen. Tako je, na primjer, Muhamed Musić Allamek, iako dječak iz provincije, uspio sa 21 godinom završiti Sahn-i seman, najviši prosvjetni zavod u Carstvu. Ovakvih i sličnih pitanja mogli bismo postaviti još nekolicinu, ali na njih ne nalazimo odgovor u knjizi *Muslimansko školstvo*.

Da bismo naveli primjer da se visoko obrazovanje moglo steći i kod nas, spomenućemo slučaj Muhameda Musića Allameka (1594–1636) koji sam ostavlja podatke o svom obrazovanju. »Allamek kaže da je dosta naučio od profesora Abduldželim-efendije koga je jako cijenio. Posljednje djelo koje je učio kod Abduldželim-efendije bilo je *Šarh al-Matali* iz logike od Džurdžanija. To znači da je u Gazi Husrevbegovoj medresi bio svršio niži i srednji tečaj. Kako je Allamek po dolasku u Carigrad postao učenik profesora Širvanija, koji je predavao na Sahn-u, znači da je u Carigradu nastavio školovanje na jednom od najviših nastavnih zavoda u prijestonici. Allamek priča još da je upravo u vrijeme kad je stigao u Carigrad profesor Širvani držao predavanja po istom rečenom udžbeniku koji je on izučavao u Sarajevu kod profesora Abduldželim-efendije. I kad je vidio nivo predavanja Širvanija, razočarao se i pokajao što je došao u Carigrad, jer Širvani nije bio onakav profesor kakvog ga je on zamišljao. Kaže da zadugo nije naišao na profesora kakav je bio njegov Abduldželim-efendija«. (H. Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Sarajevo, 1973, str. 133-134).

Treba li spomenuti i druge pisce kao Ibrahima Opijača (1678-1726 ?), koji je svoje školovanje završio u Mostaru kod Mustafe Ejubovića – Šejh Juje, a istakao se kao pisac na arapskom jeziku ili Nabiju Tuzlaka koji se obrazovao u Tuzli (početak XVII st.), a pjevao pjesme na turskom i perzijskom jeziku (Rukopis u Gazi Husrevbegovoj biblioteci, br. 4007) ili jednog sarajevskog pisca iz XVI st. koji piše raspravu o bilju i ljekovitim svojstvima biljki koje rastu u našim krajevima, dajući uz arapska i turska imena i imena biljki na našem jeziku?

Brojne zavještajnice (vakufname) govore da je u ostavštini običnih, naizgled neobrazovanih ljudi, zanatlija, često bilo po više od stotinu rukopisnih knjiga različitog sadržaja, a da ne govorimo o osnivačima nekoliko poznatih biblioteka u Sarajevu, Mostaru, Travniku... Daleko bi nas odvelo nabrojanje imena ljudi za čije obrazovanje osnovano možemo tvrditi da je, s obzirom na vrijeme u kome su živjeli, bilo značajno i korisno za sredinu u kojoj su živjeli i djelovali. Svoja početna a katkad i šira znanja su ipak morali steći u školama koje su pohađali u rodnom kraju.

O udžbenicima koji su korišteni u obrazovanju ovdje ne treba mnogo govoriti. Dovoljno je reći da su oni u sistemu obrazovanja za koji su bili namijenjeni odigrali značajnu ulogu u čemu se iscrpnije piše u literaturi o sistemu obrazovanja u osmanskim medresama. Oni su bili podešeni dosta uspješnom sistemu obrazovanja, ali je i sposobnost samog nastavnika koji ih je predočavao učenicima bila presudna u recepciji znanja koja su nudili. Za ovo pitanje, pored bogate literature na turskom i evropskim jezicima, ponešto podataka se može naći i u Hammerovoj *Historiji Turskog (Osmanskog) Carstva* i Inaldžikovoj *Istoriji Osmanskog Carstva*. U ovim djelima se čak navodi da je od težine udžbenika koji je predavan i uspjeha s kojim je tumačen ovisila i plaća profesora medrese.

Razumljivo je da bi trebalo istražiti ne samo postojeću literaturu nego prije svega osmanske izvore, a to je posao koji čeka nekog od naših mladih osmanista. Dotle, knjige poput *Muslimanskog školstva u Bosni i Hercegovini do 1918. godine* jednostavno ne mogu biti ni napisane ni prihvaćene kao pouzdane i obuhvatna literatura o ovom pitanju.

F. Nametak

Andrej Andrejević: ISLAMSKA MONUMENTALNA UMETNOST XVI VEKA U JUGOSLAVIJI. KUPOLNE DŽAMIJE – Filozofski fakultet, Institut za istoriju umetnosti, Studije 6 i Srpska akademija nauka i umetnosti, Balkanološki institut, Posebna izdanja Knj. 24, Beograd 1984., str. 126. 65 fotografija u prilogu.

Autor ove knjige je ličnost koja višestranu doprinosi afirmaciji jednog razdoblja u kulturi na tlu Jugoslavije koje, tek poslednjih godina, priložima nekolicine istraživača poprima svoje realne obrise i zauzima položaj koji mu, iskazanim umetničkim vrednostima, objektivno pripada. Istražujući godinama, kao savjesni terenski istraživač, mnogobrojna dela koja nose i najmanji pečat islamske umetnosti na našem tlu, A. Andrejević se nikada nije zadržao samo na evidentiranju ili prikazu viđenog, već je svoju sklonost da dela analizira do najsitnijih detalja uvek kombinovao sa retkom sposobnošću da raspoloživi materijal problemski uopšti u široko zahvećene celine kao što su hronološka, stilska ili tipološka. Ovakav pristup obradi dela islamske umetnosti moguć je tek kada se savlada veoma obiman materijal o islamskoj civilizaciji uopšte, što podrazumeva neophodna predznanja o državnom i društvenom ustrojstvu, o arapskoj i turskoj književnosti, istoriji filozofije, umetnosti, graditeljstvu kao i pronicanje u duhovne poruke jedne kulture. Sva ova posebna znanja kojima autor, očigledno, sigurno vlada, omogućila su mu da se predstavi ovako značajnim delom koje je po mnogo čemu specifično. Tema koja obrađuje monumentalne spomenike jednog stoleća ne bi, možda, bila tako upečatljiva da se, kao u ovom slučaju, ne radi o islamskoj monumentalnoj umetnosti na tlu Jugoslavije i to, naglašavam, u XVI stoleću. Nekoliko vrlo jakih razloga čini spomenuto stoleće izuzetnim za naučno istraživanje.

Prvo, razmatrani period, XVI stoleće, hronološki se poklapa sa epohom najvećeg teritorijalnog prostiranja Osmanske Imperije na evropskom tlu, sa vladavinom nekih od najznačajnijih turskih sultana (Selima II, Sulejmana Veličanstvenog) i najsnažnijim autoritetom njihovih vezira (Mehmeda Sokolovića na primer). U drugoj polovini ovog stoleća najmirniji period vladavine u našim krajevima omogućavao je brže strujanje kulturnih impulsa iz prestonice ka perifernim delovima Carstva.

Drugo, XVI stoleće obeleženo je delovanjem »turskog Mikelandela«, odnosno u ovom periodu turski graditelj, Kodža Mimar Sinan, upisao se u besmrtnike smelo usavršavajući raznovrsne tipove monumentalnih kupolnih građevina, dajući im lični pečat ne samo prostornim i konstruktivnim rešenjima već i plemenitošću plastične i slikane dekoracije. Njegov uticaj na graditeljstvo na Bal-

kanu u ovom periodu od izuzetnog je značaja, prvenstveno u originalnim koncepcijskim rešenjima koji su preneti na naše tlo.

I treće, ono što čini da ovaj rad prevazilazi jugoslovenske okvire naučnog interesa, jeste izabrani metodološki pristup koji počiva na komparativnim istraživanjima ovog perioda u širim okvirima islamske umetnosti. Time se A. Andrejević pridružuje nekolicini autora koji su učinili izuzetan napor da ogroman istražen materijal o islamskom graditeljstvu sistematizuju, tipološki i stilski sintetizuju, olakšavajući u velikoj meri rad budućih istraživača.

Ovaj, nešto naglašen uvod bio je potreban da bi se lakše ukazalo na strukturu izložene materije kao i na novine koje autor svojim radom donosi u ovoj naučnoj oblasti.

Knjiga je podeljena u sedam poglavlja nejednake dužine iako su sva, po značaju informacija koje pružaju, podjednako vredna.

U UVODU je dat hronološki pregled i prikaz svih, čak i najmanjih, osvrta na dela islamske umetnosti na tlu Jugoslavije, tako da već na prvim stranicama, nezavisno od konkretne teme kojom se knjiga bavi, dobijamo iscrpnu informaciju o svim, do sada poznatim radovima koji na bilo koji način registruju postojanje islamskih građevina na našem tlu.

U Uvodu je, također, dato i obrazloženje zašto se u ispitivanju islamskih kupolnih zdanja autor ograničio da prikaže samo džamije. Razlozi su vrlo logični. To je, pre svega, najčistiji i najtipičniji predstavnik monumentalne islamske umetnosti na celoj teritoriji na kojoj se islam prostire. Zatim, stara islamska ustanova vakufa najčešće preko džamije ostvaruje težnje osnivača da ostave bar jednu zadužbinu trajnog karaktera, iako su se skoro uvek trudili da to istovremeno budu i monumentalna zdanja sa određenim umetničkim pečatom. I konačno, džamija, pored toga što predstavlja simbol zvanične ideologije osmanskog feudalnog društva u ovom delu Evrope, ima snagu osnovnog merila u turskom administrativnom rangiranju naselja kao više funkcionalni, sveobuhvatni centar svakog novog naselja ili dela naselja-mahale, te se smatra urbanom, duhovnom i društvenom žižom.

Drugo poglavlje široko slika ISTORIJSKE I UMETNIČKE PRILIKE u kojima su se stekli uslovi za podizanje upravo ovakvih zdanja.

Naši krajevi su sredinom XVI stoleća, mirom sa Mlecima i stvaranjem budimskog pašaluka, prestali da imaju status krajišta i naselja su počela, raznim državnim merama (na primer, muafijetom – delimičnim ili potpunim oslobađanjem raje po gradovima od poreskih nameta) da poprimaju onakav profil kakav je odgovarao islamskom tipu države toga doba. U novo podignutim i u preuzetim srednjovekovnim naseljima tokom XVI stoleća graditelji slede i određene urbane principe u kojima džamije imaju jednu od glavnih uloga urbanih repera.

U ovom poglavlju prikazana je i nacionalna struktura osnivača koji su podizali islamske monumentalne zadužbine na našem tlu. Pored pravih Turaka, koji su u ove krajeve došli kao vojnici ili kolonizacijom, veliki broj islamiziranih Južnih Slovena, manje Grka, Arbanasa i Mađara, upravo je tokom XVI stoleća podigao svoja zadužbinska zdanja. Ukazano je i na plemenitu pojavu međusobnog pomaganja i saradnje među rodovima različitih konfesija, a pripadnicima istih razgranatih rodova (Opukovići, Sokolovići, Vukovići-Desisalići, Boljanići i mnogi drugi).

I konačno, u nekoliko veoma sugestivnih rečenica oslikana nam je duhovna klima u kojoj su se formirali kako osnivači tako i graditelji prikazanih zdanja. Svest da valja »za života utrošiti zlato i srebro u zadužbine« jer su »svakome /takva/ dela najbolje potomstvo« (natpis na Sokolovićevom višegradskom mostu) jasno se ogleda na zdanjima čija arhitektura, kao malo koja druga, postiže jedinstvenu koncepciju, dosledno sprovedenu od ideje do realizacije.

U trećem poglavlju pod naslovom ARHITEKTURA: – ODABRANI SPOMENICI prikazano je dvanaest džamija s obrazloženjem da su iz mnoštva spomenika na terenu izdvojene samo najkarakterističnije zadužbine, pre svega tipični predstavnici brojnijih vrsta i ređi ili usamljeni objekti specifično arhitektonski koncipirani. Svi primeri, dati u hronološkom redosledu, sadrže najsažetije podatke o osnivaču, nastanku i istoriji zadužbine, kratak opis arhitekture s posebnim naglaskom na arhitektonske i istorijsko-umetničke probleme koji ih svrstavaju u određenu tipsku ili stilsku grupu. Istraživače arhitekture posebno raduju crteži koji sadrže osnovu i karakterističan presek svakog prikazanog objekta. Iako su mnogi crteži u približno istoj razmeri možda je trebalo učiniti još jedan dodatni, čisto fizički napor, i svesti

sve crteže u istu razmeru kako bi se, pored tipoloških i stilskih, mogla vršiti i uporedna proporcijiska istraživanja.

Autor u ovom poglavlju, kroz opise prostornih i konstruktivnih koncepcija, dotiče i materijale, pa i kvalitet zidanja, čime nam dočarava kompletnu sliku o spomenicima, pošto očigledno za celokupno tehničko prikazivanje objekata u ovako zamišljenoj knjizi nije bilo mesta. Ipak, moramo se nadati da će svi podaci o pojedinim spomenicima, koji se jasno naslućuju i pored zgusnutog teksta nabijenog informacijama, namenjenim prvenstveno tipološkim i stilskim analizama, biti objavljeni u što skorije vreme.

Čini nam se da na nećemo pogrešiti ako treće poglavlje, ARHITEKTONSKE ODLIKE KUPOLNIH DŽAMIJA, istaknemo kao kapitalno za ovu knjigu. U njemu se izlaže materija koja svojim sinteznim karakterom prevazilazi zbivanja na našem tlu i predstavlja autorov nesumnjiv doprinos naučnoj oblasti koja pruža logična i pouzdana objašnjenja za sva bogata i raznovrsna, prvenstveno arhitektonska rešenja koja su, kako se to sve više potvrđuje, dosta brzo prodirala iz prestonice na celokupno islamizirano područje.

Poglavlje obuhvata nekoliko celina, koje, svaka za sebe, mogu predstavljati zasebne studije. Mislimo da je nešto manji obim odeljaka o materijalima i konstrukcijama te o stilskom razvoju svesno podređen tipološkom razvrstavanju građevina i da će opširnije biti objavljen u posebnim publikacijama. Ovo posebno ističemo kako bi naglasili vrednost izvršene tipološke podela koja je maksimalno oslobođena zavisnosti od stilskih perioda, što nije bio slučaj kod nekih pionirskih pokušaja naših istraživača.

Po A. Andrejeviću sve proučene džamije na tlu Jugoslavije, a podignute tokom XVI stoleća, mogu se podeliti u četiri osnovne grupe. Najčešće rešenje, koje se u odnosu na druge tipove može smatrati standardnim i uobičajenim rešenjem, jeste težnja da se postigne jedinstven unutrašnji prostor nadkriven kupolom, takođe vrlo prostranom, kojem prethodi trem, otvoren i obično nadkriven sa tri kupolice, dok se minaret nalazi na jednoj od bočnih strana centralnog kubusa. Ova težnja, ostvarena već krajem XIII stoleća u rešenju Davgandosove džamije u Karamanu, sažima u sebi sintetizovane elemente seldžučko-persijskih i vizantijskih kupolnih građevina sa sklonošću turskih nemara da odnose masa i volumena posmat-

raju prevashodno kao prožimanja geometrijskih oblika, prvenstveno kocke, lopte i oblice. Ove karakteristike krase najveći broj džamija XVI stoleća koje autor izdvaja kao standardni tip kupolne džamije. Od prikazanih odabranih spomenika ovom tipu pripadaju Ishak-čelebijina džamija u Bitolju, Čekredžijina džamija u Sarajevu, Aladža džamija u Foči, Hajdar-kadijina džamija u Bitolju i džamija Husein-paše Boljančića u Pljevljima.

Drugi tip je džamija sa dvotravejnim tremom, koji je u našim krajevima bio ređe izvođen, tako da se među prikazanim objektima nalaze samo Bali-reisova džamija u Nišu i Altun-alem džamija u Novom Pazaru. Opšte karakteristike ovog-tipa su male dimenzije celog zdanja, kupole konstruisane uglavnom na pandantifima, minareti uz desni bočni zid i, što je značajno, trem sa dve kupolice najčešće iste visine kao i kubus molitvenog prostora, zatvoren bočnim zidovima. Osobnosti su, svakako, pomoćni mihrab na čeonom ulaznom zidu, obično u simetrali objekta, zbog čega je ulazni portal pomećen na levu stranu, a desna strana trema se izdizanjem sofe pretvarala u molitveni prostor. Direktnu analogiju ovaj zanimljivi tip džamije, koji se kod nas javlja isključivo u XVI stoleću u Makedoniji i Srbiji, ima u džamijama Jedrena, dok su izvorišta znatno starija, potiču iz graditeljstva Anadolije XIII stoleća.

Najreprezentativnije građene džamije pripadaju trećem tipu koji se u XVI stoleću može izdvojiti među islamskim zadržinama ove vrste. Osnivači su mahom bili turski provincijski funkcioneri najvišeg ranga i od očuvanih su prikazane među odabranim spomenicima Gazi Husrevbegova džamija u Sarajevu i Ferhadija u Banja Luci.

Centralni molitveni prostor kod ovih džamija ostaje prostorno rešen više-manje isto kao i kod standardnih jednodostornih džamija, ali se dodavanjem bočnih prostorija razuđuje osnova što opet utiče na povećanje i monumentalizaciju vertikalnih masa. Ove prostorije su, po prof. S. Ejidžu, formirane od sredine XV do sredine XVI stoleća kod džamija koje su bile neka vrsta hodočasničkih višefunkcionalnih zavijskih zdanja, koje su prihvatale, između ostalog, i članove putujućih derviških redova koji su bili karakteristični za turska krajišta. Prostorije su, po njemu, bile namenjene za dobrotvorne stranoprijemnice. Novine se uočavaju u konstruktivnim rešenjima koja, naročito u rešavanju

kupole i njenih oslonaca, baziraju na izazovu konstrukcije crkve svete Sofije u Carigradu, stare do tada skoro milenijum. Istraživanja sprega polukupole i kupole koje je, od jedne građevine do druge, poboljšavao glavni arhitekta carstva početkom XVI stoleća, Adžem Esir Ali, dala su statički i estetski vrlo dobre rezultate, u koje uključujemo i Gazi Husrevbegovu džamiju u Sarajevu.

I konačno, za arhitekta konstruktivno najinteresantniju grupu čine džamije sa kupolom na heksagonalnoj i oktogonalnoj bazi. Iako su primeri sa našeg tla usamljeni, neveliki i skromniji objekti (Hasan-agina džamija u Rogovu i Hadum džamija u Đakovici), činjenica da se i oni pojavljuju pokazuje da su skoro svi tipovi koji su postojali u osmanskoj arhitekturi vrlo brzo prenošeni u razne krajeve Carstva.

Ova rešenja kupola na poligonalnim potkupolnim prostorima, izvedena kod Osmanlija prvi put polovinom XV stoleća (džamija sultana Murata II u Jedrenu) razvio je u drugoj polovini XVI stoleća Kodža Mimar Sinan, varirajući heksagonalnu i oktogonalnu bazu na nekoliko načina. Svakako, najuspelije rešenje na heksagonalnoj bazi je kupola džamije Mehmed-paše Sokolovića iz 1571. godine u Carigradu, dok je primer kupole na oktogonalnoj bazi najuspešnije rešio na jednoj od najlepših džamija uopšte, na džamiji sultana Selima II u Jedrenu.

Savladavši ogroman materijal o građevinama na celoj teritoriji Osmanskog Carstva, imajući sreću da su se poslednjih godina u svetu pojavili radovi koji su se bavili sličnim istraživanjima (A. Kuran, U. Vokt-Göknill, D. Kuban, S. Eyice, G. Goodwin i drugi) A. Andrejević je mogao da, raspoložujući naučno proverenim činjenicama, sigurno izvrši svoja zaključivanja po pitanju tipološke pripadnosti, čime je islamske monumentalne zadužbine na našem tlu suvereno uveo u tokove kretanja islamske umetnosti uopšte.

Materijali i konstrukcije obrađeni su u tekstu koji rezimira sve podatke iz ove oblasti proistekle iz pažljivog osmatranja svakog pojedinačnog zdanja na našem tlu. I u ovoj celini ukazano je na veliku bliskost u izboru primenjenih materijala na širem području Osmanske Imperije, dok se u tehnici obrade razlikuju primeri iz jugoistočnih krajeva naše zemlje, koji su izvedeni u duhu starog vizantijskog načina, a koji su usvojili i osmanski majstori brusanskog stilskog perioda. Severoistočni krajevi su bili pod vidnim uticajem

graditeljske tradicije koju su dubrovački, primorski i hercegovački majstori prenosili na teritoriju osmanske države.

U izboru konstruktivnih rešenja kupolne džamije XVI stoleća pokazuju često potpunu istovetnost sa konstrukcijama primenjenim na istim tipovima zadržbina u evropskom delu Turske i u Maloj Aziji. Pošto je prethodno, u prikazanoj tipologiji kupolnih džamija, autor ukazao na činjenicu da su sva već, kako prostorna tako i konstruktivna rešenja ovih ustaljenih tipova, bila gotova prenošena istovremeno u provincije Osmanskog Carstva, u ovom odeljku zadržao se na najdelikatnijoj temi u oblasti konstrukcija, na presvođavanju centralnog molitvenog prostora, tremova i na premošćavanju pojedinačnih otvora. Prelaz iz kvadratnog kubičnog prostora u kružno izveden tambur uglavnom je rešavan primenom trompi, nešto ređe pandantifima, dok je najoriginalnije i izvorno tursko prelazno rešenje putem friza turskih trouglova bilo najređe kod nas u XVI stoleću.

S obzirom da je ovo jedna od najosetljivijih tema, koja svakako zahteva i proučavanja od strane konstruktora, pretpostavljamo da i ovo spada u jednu od onih oblasti koje autor, prikazujući ih u knjizi na jasan ali sažet način, priprema za opširnije prikazivanje, svakako sa crtežima najkarakterističnijih detalja i rešenja.

U odeljku o Stilskom razvoju autor, nakon osvrta na razvojni put stilskih promena karakterističnih za osmansku monumentalnu arhitekturu u celini, zaključuje da je arhitektura kupolne džamije na našem tlu u XVI stoleću prešla isti put, nekad skoro istovremeno, a ponekad sa izvesnim zakašnjenjem. Pošto je graditeljska tradicija na našem tlu do XVI stoleća bila veoma bogata i raznovrsna normalno je da se u arhitekturi kupolnih džamija javljaju i specifičnosti proistekle iz oslanjanja na iskustva lokalnih majstora čiji je način građenja i dalje negovan.

Rezimirajući svoja zapažanja u OPŠTEM OSVRTU NA ARHITEKTURU, A. Andrejević potvrđuje da istovetne opšte odlike džamija karakterišu i arhitekturu ovih islamskih zadržbina očuvanih i na našem tlu. Koristeći rezultate do kojih je došao A. Kuran, a koji su nam preneti i putem ove knjige, možemo se i sami uveriti »da u toku nastajanja ove arhitekture težište nije toliko bilo usmereno na iznalaženje idealnog rešenja gornjeg dela građevine, koliko na nasto-

janje da se stvori najveći mogući, jedinstven i neprekinut prostor, kod koga će unutrašnjost molitvene odaje formirati najmanji broj vertikalnih elemenata. « U ovom delu teksta autor, takođe, otvara jednu temu koja ga očevidno interesira, a koju nije mogao da obradi u ovoj knjizi. Radi se o pojavi s kraja XVI i početka XVII stoleća, kada su se u jugozapadnim krajevima pod osmanskom vlašću počeli da probijaju izvesni elementi vezani za autohtonu graditeljsku sredinu koji su u islamsku arhitekturu unosili stare oblike i neka starija prostorna rešenja, što će rezultirati sve češćim preplitanjem sa uobičajenim osmanskim konceptom džamije u drugoj polovini XVII i tokom celog XVIII stoleća.

U četvrtom poglavlju autor razmatra glavne karakteristike DEKORATIVNE PLASTIKE koja krase ovako iscrpno prikazanu arhitekturu. Ne raščlanjavajući posebno ovo poglavlje, kao što je to učinio sa arhitekturom, Andrejević je grupisao arhitektonske elemente i unutrašnji kameni mobilijar na kojima se javlja plastična dekoracija i unutar ove podele je pratio stilski razvoj koji je tokom XVI stoleća karakterisao kupolne džamije. Obraden je razvoj dekorativne plastike koja je ispunjavala površine minareta, šedrvana, kapitela i baze stubova, niše i pomoćne mihrabe, podeone vence na fasadama, portale i prozore kao i mnoštvo raznoliko variranih motiva plitkoreljefne ornamentike u enterijeru džamije, na mihrabima, minberima i mahvilama. Prikazujući dekorativnu plastiku kupolnih džamija XVI stoleća na našem tlu, Andrejević istovremeno daje i opšte odlike stilova koji su krasili prestoničku umetnost toga doba. To je u početnim decenijama XVI stoleća ranocarigradski stil koji je obično na velikim dimenzijama portala i kamenog mobilijara uzdržanije koristio plitko rezanu kamenu plastiku. Sredinom XVI stoleća klasični stilski izraz odlikovao se bogatijom primenom kamene plastike koja je bila u skladu sa težnjom ka raskošnoj dekorativnosti. Izvesna doza purizma pozne Sinanove graditeljske faze manifestovaće se u poslednjim decenijama XVI stoleća i na našem tlu u odbacivanju svih dekorativnih detalja koji nisu u funkciji arhitekture i svođenju dekorativne plastike na manje površine nekoliko za to određenih mesta.

Tekst u dekorativnoj plastici propraćen je odabranim crtežima najizrazitijih primera

navedenih stilskih odlika, pri čemu smo svakako najviše uživali u fantastičnim kombinacijama biljnih motiva na plastici Aladža džamije u Foči.

POLIHROMNA ZIDNA DEKORACIJA (Slikarstvo i oblaganje zidova bojenim fajansnim pločicama) obrađena je u V poglavlju. Podsećajući nas u uvodu šta je u islamskom slikarstvu, profanom i sakralnom bilo dopušteno, a šta ne, autor nas je uveo u bogati svet floralnih ukrasa stilizovanih oblika koji su ukrašavali površine strogo sakralnih islamskih zdanja, kao što su džamije. Beležeći istorijat interesa za islamsko slikarstvo u nas, prikazujući tekstom i crtežom retke ostatke slikane dekoracije na našem tlu, ovi fragmenti su slagani u celovitu predstavu o primenjenim tehnikama, prostornim shemama rasporeda, dok je složena fenomenologija, tematski izbor, zavisnost od verskih doktrina i ikonografija ostala po strani od neposrednog interesa. Osnovna, gruba podela koju je za islamsko zidno slikarstvo Bosne i Hercegovine izneo Z. Kajmaković još 1960. godine, autor smatra da se i danas može primeniti na sve islamske spomenike toga doba na našem tlu, uključujući i bojenu fajansnu dekoraciju. Ova podela je izvedena na grupu slikarske dekoracije koja je u naše krajeve preneti direktno iz Male Azije i koja u XVI stoleću pripada oblasti cvatuće persijsko-turske jako stilizovane arabeske ornamentike najvećeg dometa i na grupu koja je svoje izvoriste imala također na Orijentu i sastoji se iz nešto rusticizirane, krupnije biljne dekoracije. Ova druga grupa se izgleda bolje prilagodila našem tlu, te je u sebe asimilirala i izvesne domaće folklorne i narodne elemente.

U ZAKLJUČKU Andrejević sažeto, bez ijedne suviše reči, biranim rečnikom, rezimira svoje bitne, za čitaoce izuzetno interesantne i iznad svega nove naučne zaključke koji nesumnjivo znače koristan događaj u istoriji naše nauke.

Slajući se potpuno sa ovim naučnim zaključcima, moramo još izraziti i želju da problemi, koji su tek pomenuti, a zahtevaju skoro isto ovako iscrpnu obradu kao što je to slučaj sa temama iz ove knjige, budu što pre i sa istim naučnim žarom obrađeni. Pre svega mislimo na istraživanje proporcijskih odnosa i matematičkih metoda kojima su se neimari služili prilikom prostornog i konstruk-

ativnog komponovanja arhitektonskih oblika kupolnih zdanja. Vezano uz graditeljske probleme ostaje tek načeto i pitanje majstora. tko su oni bili, odakle su dolazili i kako su se kretali, kako su se pripremali, kako su birani, zašto su se neki od njih strogo pridržavali kanona prestoničke škole dok su drugi imali smelosti da unesu novine proistekle iz drugih graditeljskih tradicija. Autor sam, u uvodu, ističe da je iz obimnog materijala koji je godinama prikupljao i analizirao, izdvojio samo ono što mu se u ovom času čini bitnim, a to je da na osnovu uporednih analiza utvrdi odnos i odredi mesto islamske monumentalne umetnosti XVI stoleća na našem tlu prema islamskoj umetnosti u drugim delovima Balkanskog poluostrva, a naročito prema, vremenski paralelnoj, umetnosti u Carigradu i Maloj Aziji.

U prilogu su dati prevodi četiri vakufname, koje je autor posebno izdvojio, pošto se tri direktno odnose na kupolne pa i na druge zadužbinske objekte, dok se četvrta odnosi na osnivanje jedne cele varošice - Rudog. Kroz mnogobrojne i raznovrsne podatke o zadužbini, njenom obimu, glavnom zdanju i sporednim objektima, o funkcionisanju, održavanju i opsluživanju, o položaju tih zdanja u mestima, o značaju za urbani razvoj, iz vakufnama se mogu crpiti izuzetno vredni podaci o ekonomskim, socijalnim, pravnim i drugim odnosima na osnovu kojih izranja verna slika nekog zdanja iz vremena njegovog punog života. U knjizi su priložene Vakufnama Ishak Čelebije za njegove zadužbine u Skoplju, pisana u Skoplju 1508. go-

dine (u prevodu H. Kalešija), Vakufnama Gazi Husrevbega za njegovu džamiju, imare i hanikah u Sarajevu, pisana u Sarajevu 1531. godine (prevod F. Spahe), Vakufnama Muslimuhudina Abdulganija za njegove objekte u Novom Pazaru, Skoplju i Starom Trgu, pisana u Skoplju 1550. godine (prevod H. Kalešija) i Vakufnama Mustafe Sokolovića o osnivanju Rudog, pisana 1555. godine (prevod N. Filipović).

Skoro da je nepotrebno naglasiti da je ovakav rad mogao biti ostvaren samo uz pomoć izuzetno obimnog naučnog aparata kojim se autor služio, ali ga i nesebično ponudio na dalju upotrebu. Napomene su obrađene tako da direktno prate tekst što olakšava razmatranje pojedinih stavova dok su na kraju knjige dati rečnik termina, prevod zaključaka na engleski (J. Kovačević), opšti indeks i fotografije. Za njih možemo reći da adekvatno ukazuju na teme obrađivane u knjizi, iako sa žaljenjem primjećujemo da je bar one koje se odnose na polihromnu dekoraciju trebalo prikazati u boji.

Ako bismo, umesto našeg zaključka, želeli da sažmemo vrednosti ove knjige, mislimo da je prva njena vrlina što se na naučan, a čitaocu dostupan način, iznosi autorovo mišljenje o fundamentalnim problemima koji su od velikog značaja za pouzdano postavljanje islamske monumentalne umetnosti u realne okvire opšteg umetničkog stvaranja na našem tlu u XVI stoleću, kao i za određivanje njenog značaja u opštim tokovima islamske umetnosti.

N. Kurtović-Folić